

FIKHÎ İHTİLÂFLARIN UZLAŞIMINA KATKISI AÇISINDAN “MURÂ’ÂTU’L-HİLÂF” VE “EL-HURÛC MİNE’L-HİLÂF” İLKELERİ

Doç. Dr. Ali İhsan PALA*

Özet: Bu çalışma, fikhî pratikte önemli etkileri olan iki prensibi konu edinmektedir. Bunlar “murâ’ātu’l-hilâf” ile “el-hurûc mine’l-hilâf” kaideleridir. Bu iki kuralın mahiyetleri ortaya konmakta; içtihat farklılıklarından kaynaklanan çeşitli fikhî hükümlerin muhtemel dini ve hukuki sakıncalarını bertaraf etmek maksadıyla onların uzlaşımına hizmet eden yönlerini açıklamaktadır. Ayrıca iki kaide arasındaki ortak ve farklı yönlerin bulunup bulunmadığını tespit etmek için mukayese de yapmaktadır. Bu prensiplerin hangi meselelerde ve nasıl uygulandığını tespit etmektedir. Bu çalışmayla hedeflenen şey, bu prensiplerin günümüz şartları ışığında fikhî değerini ortaya koymak ve kendilerinden nerede ve nasıl yararlanılabileceğinin imkânını araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, İslam, fıkıh, ihtilâf, hurûc, murâ’ât, ihtiyat, hilâf.

The Priciplese “Muraatu-l Hilaf” and “el-Huruc mine’l-Hilaf” in Terms of Contribution to Reconciliation of Fiqh Ikhtilafs

Abstract: This article has mentioned two principles that are important influences in fiqh practice. These are the principles of “Murâ’ātu’l-Hilâf” and “al-Hurûc mine’l-Hilâf” In the article is revealed the nature of these two principles and is explained the possible fiqh and legal consequences of various jurisdictions that has beens inflicted from the ijtiha differences. It also makes comparisons to determine if there are common and different directions between the two principles and it also try to determine that these principles in which matter and how they are applied. The porpuse of the article are put forward the fiqh values of these principles in light of today’s conditions and to explore where and how they can benefit from these principles. According to my hypothesis this potential has exist.

Key words: Law, Islam, fiqh, ikhtilaf (dispute), khurûc, mura’ât, precaution, khilaf.

GİRİŞ

Fıkıh tarihi kaynakları içtihat farklılıklarının yani fikhî ihtilafların ortaya çıkmasına neden olan çeşitli sebepler zikrederler. Bunları tek bir sebep olarak ifade etmek mümkündür. Şöyle ki; Dini hükümlerin temel kaynağı olan Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in sünnetinde hükümlerin bir kısmı yoruma meydan veremeyecek sarahatte beyan edilmiştir. Diğer bir kısmı ise yoruma imkân verecek şekilde beyan edilmiştir. Allahu Teâlâ’nın hikmeti, sonraki zamanlarda vukuu muhtemel hadisatın gerektireceği tikel (cüz’î) hükümleri evrensel hükümler getirmiş olması-

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, alihsanpala@atauni.edu.tr

na rağmen Kur'an-ı Kerim'de sarîh bir biçimde açıklanmasını murad etmemiştir¹ Kur'an'ın korunmuşluğu vurgulanmış, tüm zaman ve şartlarda insanlığın manevî reçetesi, onun kelime ve cümleleri arasına gizlenmiştir. İnsanlar ihtiyaç duydukları çözümleri, dinî ve aklî verileri kullanarak ondan çıkaracaklardır. Zira evrensel olan İslam'ın, tüm zamanlara ait hükümleri açıklaması iki şekilde gerçekleşmektedir:²

Birincisi: Hükümleri açıkça bildiren hususi nasların varlığıyla. Burada pek çok hüküm Kur'an-ı Kerim'de ya emir ve yasaklar şeklinde ya da mübah kılıcı tarzda açıkça yer almaktadır.

İkincisi: Genel kurallar vasıtasıyla. Burada ise naslar mükellefleri; kıyas, istih-san, maslahat, örf, istishâb vb. genel kurallara³ irca etmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in koruma altına alınmış olmasına rağmen sünnet için doğrudan böyle bir durum söz konusu değildir. Şu kadar var ki, sünnet de tamamen korumasız değildir.⁴ Hususi olarak tıpkı Kur'an-ı Kerim gibi korunmamış ise de genel manada korunmuş olduğunu düşünüyoruz. Bunun en bariz göstergesi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ait sözlü ve fiilî birikimin bugüne kadar ulaşmış olması ve asırlar boyu bu birikime dayalı hukuk sisteminin oluşturulup tarihe damga vuran bir medeniyetin kurulmuş olmasıdır. Sünnetin korunmuşluğu dolaylı biçimde olmuştur.⁵ Onun lafzî yönünü temsil eden hadisi şeriflerin -çoğunlukta olmasa da- bir kısmı olduğu gibi lafızlarıyla bize ulaşmıştır. Büyük bir kısmı ise böyle değildir. Bu kısım ile ilgili olarak hadislerin özünü teşkil eden mananın özenle korunup aktarıldığını belirtmek gerekir.⁶

İşaret edilmesi gereken bir başka husus da şudur; doğrudan ya da dolaylı, kat'î ya da zannî yolla olsun, bir şekilde açıklanmış (*mantûkun bih*) hükümlerin dışında, hakkında hiçbir açıklama olmayan (*meskûnun 'anh*) meseleler vardır. Bu ikincisi içtihatla tespit edilecek türden olduğundan bir kısmında -belki çoğusunda- ihtilaf kaçınılmaz olmuştur.⁷

1 Zaman ve mekân farklılıklarına bağlı oluşabilecek şartlar açısından kulların maslahatının gözetilmiş olması hikmetine mebni olabilir. Pek tabiidir ki bu keyfî yorumların ve batıl te'villerin meşru olduğu anlamına gelmez.

2 Mahdûm, Mustafa b. Kerâmetullah, *Kavâ'idu'l-Vesâil fi Ş-Şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dâru İşbilyâ, Riyad, 1999, s. 12.

3 Bu kaidelere ilişkin bk. Apaydın, H. Yunus, *İslam Hukuk Usûlü*, Kimlik Yayınları, Kayseri, 2016, s. 76 vd.; Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usulü*, Rağbet Yayınları, 4. bs., İstanbul, 2016, s. 153-243.; Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, 3. bs., İstanbul, 2013, s. 127-141.; Topal, Şevket, *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâi İlkesi*, İstanbul, 2015.

4 Sünnetin korunmuşluğunu göstermesi bakımından onun tedvin ve hıfzına yönelik çabalar hakkında bilgi için bk. Fevzi, Rifat, *Tevsîku's-Sunne fi'l-Karni's-Sâni'l-Hicrî: Ususuhû ve't-Ticâhâtuh*, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1981, s. 23 vd.; Accâc, Muhammed, *es-Sunnetu Kable't-Tedvin*, Mektebetu Vehbe, 2. bs., Kahire, 1988.

5 Reysûnî, Ahmed, *Nazarîyyetu'l-Makâsîd 'İnde'l-İmâmî's-Şâtîbî*, el-Ma'hadu'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, Virginia/Amerika, 1995, s. 182.

6 Hadislerin mana ile rivayeti hakkında bk. Başaran, Selman, "Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 3, C. 3, Sy.: 3, Bursa, 1991, s. 51-64.

7 Bk. Hafîf, Ali, *Esbâbu İhtilâfî'l-Fukahâ*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. bs., Kahire, 1996, s. 24. vd.; Hın, Mustafa Said, *Eseru'l-İhtilâfî fi'l-Kavâ'idî'l-Usûliyyeti fi'l-Hitâfî'l-Fukahâ*, Muessesetu'r-Risâle, 5. bs., Beyrut, 1989, s. 62 vd.; Ebû

Esasen farklılık ve çeşitlilik anlamında ihtilafın sünnetullah olduğu tartışmasız bir hakikattir. Bundaki en büyük hikmet Yüce Allah'ın sonsuz ilmi ve kudretini gösteriyor olmasıdır. Şari Teâlâ'nın içtihadı bıraktığı "bilinçli boşluklar"⁸ alanında ahkâma dair zuhur eden fıkıhî ihtilaflara binaen oluşan farklı hükümlerle amel etmek ve genel itibarıyla şekilde farklı özde aynı yani aynı amaca matuf olan kulluk bilinciyle hareket etmek, mutlak Yaratıcı'ya teslimiyeti ortaya koyup göstermesi bakımından asıl hedef olan 'tevhid'i sembolize etmektedir.

Fıkıhî ihtilaflara bu zaviyeden bakıldığında dinin furuuatında ihtilaf etmenin nasıl 'rahmet' olarak nitelendirildiğini anlamak mümkündür. Zira kulların farklı içtihatlarla dayalı olarak yaptıkları amellerle bir yandan çeşitlilikte birliği yani aynı Rabb'e yönelerek tevhidi izhar ederken, bir yandan da ortak noktaların dışında kalan ve herkesin kendine özgü olabilecek durumlarla karşılaştıklarında, dini dairenin içinde kalarak sorunlarını aşma imkânı vermektedir ki bu da Müslümanlar için bahsedilmiş bir kolaylıktır.

Belirtilmelidir ki dinin akidevi konularını oluşturan "*usûlu'd-dîn*"de asla bir ihtilaf söz konusu değildir. Fıkıhî ihtilaf derken Müslümanların günlük bireysel ve sosyal hayatlarındaki yapıp etmeleriyle ilgili meselelerde dinin hükmüne dair ihtilafı kastediyoruz.

İhtilafın olumlu yönlerine ilişkin yatığımız tespitler, 'ilkesel olarak onun olması gereken bir durumdur, dolayısıyla da tasvip edilmesi icabeder' anlamını asla kasdetmemektedir. Bilakis olması gereken ihtilafsızlık halidir. Ancak yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı kaçınılmaz olabilmektedir. İçtihat farklılıklarına yol açan sebepler ne derece meşru ve makul (rasyonel) ise ihtilaf da o derece meşru ve makuldür. İşte vurgulanmak istenen nokta, bu anlaşılabilir durumun kulluk şuuru ve insanların maslahatları açısından olumlu yönlerinin de var olduğu hususudur.

İslam hukuk (fıkıh) sistemi bünyesinde öyle ilkeler barındırmaktadır ki onlar sayesinde, her zaman ve zeminde sorunların üstesinden gelebilecek kapasiteye ve dinamizme daima sahip olmuştur. Geriye dönük bakıldığında tarih ve fıkıh literatürünün muhtevasını dolduran her devrin kendi sorunlarına çözümler barındıran fetvalar ve hükümlerin bunu açıkça ortaya koyduğu görülür. Günümüzde de bu dinamizm vardır. Nitekim kendilerine ait olmayan sosyokültürel bir hayat yaşıyor olmalarına rağmen, bu yabancı kültürün ürettiği problemlerle karşılaşan Müslümanlar için fıkıhî çözüm bulmak yolunda çağımız ulemasının ortaya koyduğu mesai -nicelik ve nitelik değerlendirmesi bir tarafa- bunu kanıtlar niteliktedir.

Herbid, Âtîf Muhammed, "Eserü Te'vilü'n-Nassi's-Şer'î fi'l-İhtilâfi'l-Fıkhi", *Mu'temeru "en-Nassu beyne't-Tahlil ve't-Te'vil ve't-Telakkî"*, (sempozyumda sunulmuş bildirisi), Câmî'atu'l-Aksâ, Gazze, 2006.

8 Bk. Bardakoğlu, Ali, "*Kur'an ve Hukuk*", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları I*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 96.; Mut'ini, Abdulazim, *el-Fıkhu'l-İctihâdî beyne 'Abkariyyeti's-Selef ve Meâhizi Nakîdih*, Mektebetu Vehbe, Kahire, ts., s. 40.

Gerek kıyas içtihadıyla gerekse beyan içtihadıyla olsun meselelerin dini hükümünü tespit ederken bazen birden fazla farklı görüş ortaya çıkabilir. Usulüne uygun ve şartlarını haiz bir şekilde yapılmış içtihatlardan her hangi biriyle amel etmek meşrudur. Çoğu kere aynı meselede ortaya konan farklı görüşler ciddi bir soruna yol açmaz.

Fıkhi düşüncede mevcut ihtilafların kimi zaman olumsuz sonuçları da söz konusu olabilmektedir. Şöyle ki, bazen bir içtihadın benimsediği bir görüşün tam aksi yönde olan bir başka görüşün varlığı halinde bunlardan biri esas alındığında diğer görüşün doğurduğu sonuç açısından -hak ihlali ve sorumluluktan tam olarak kurtulamama gibi- kimi sakıncalara yol açabilir. İşte bu gibi durumlarda fakihler “murâ’âtü’l-hilâf” ve “el-hurûc mine’l-hilâf” prensiplerini geliştirmişlerdir. Böylece farklı görüşlerden birine göre yapılacak bir amel ya da işlemin muhtemel dinî ve hukukî sakıncalarını mümkün olan maksimum düzeyde bertaraf etmeyi amaçlamışlardır. Kanaatimizce bu, fıkhnın, içtihat farklılıklarından kaynaklanan kimi sorunları çözecek ve adeta “ihtilafların uzlaşımını” temin edecek zemini hazırlama kabiliyetine ve dinamizmine sahip olduğunu gösteren bir başka unsurdur. Bu aynı zamanda fikhî düşüncedeki tutarlılık ve bütünlüğün de bir göstergesi sayılabilir.

Bu fikirden hareketle bu çalışmada söz konusu iki fıkıh ilkesine bu zaviyeden bakarak pratikteki olumlu etkilerini ortaya koymak istedik. Asıl hedef bu olmakla beraber, bu imkândan yararlanarak iki ilke arasındaki –varsa- benzer ve farklı yönlerini de göstermeye çalışacağız.

Klasik fıkıh edebiyatımızda bu iki kaideye ilişkin müstakil bir eser tespit edebilmiş değiliz. Çağdaş çalışmalara gelince, bu kurallardan “murâ’âtü’l-hilâf” ile ilgili olarak tespit edebildiğimiz ilk çalışma Ezher Üniversitesi İslam ve Medeni Hukuk Fakültesi’nde Muhammed Hassân Ammâr tarafından 1982 yılında yapılmış bir doktora tezidir. Son onbeş yirmi yıl içerisinde aynı kaideye dair; çoğunluğu Maliki mezhebinin yaygın olduğu Fas Cezayir gibi mağrib ülkelerinde genelde yüksek lisans tezleri olarak hazırlanıp yayınlanmış çalışmalar mevcuttur. Ayrıca birkaç makale de yayınlanmıştır. Bu çalışmada bunlara atıflar yapılmıştır. Biz de, 2005 yılında Ürdünde katıldığımız bir sempozyumda “Kâ’idetu murâ’âtü’l-hilâfi’l-usûliyye ve devruhâ fi te’sîsi’t-tesâmuhi beyne etbâ’i’l-mezâhibi’l-fikhiyye” başlıklı bildiri sunmuştuk. Aynı tarihte Türkiye’de bu kaideyi İmam Şâtıbî’nin yaklaşımı yönünden ele alan bir makale Muharrem Kılıç tarafından yayınlanmıştır.

İkinci kaide olan “el-hurûc mine’l-hilâf” ile ilgili de biri küçük hacimli ve muamelat bağlamında Hasan Ali eş-Şâzelî tarafından yazılmış bir kitap ve tespit edebildiğimiz kadarıyla iki makale bulunmaktadır. Bizim çalışmamız ise her iki kaideyi birlikte karşılaştırmalı ele alıp her ikisinin de bizzat fikhî ihtilafların sakıncalarını

bertaraf etmedeki rollerini, uygulamadaki örnekler üzerinden değerlendirerek ortaya koymayı amaçlamaktadır. Diğer çalışmalarda bu yön ciddi şekilde ele alınmamıştır. Zaman zaman iki kural arasındaki ince ayrıntılara dikkat edilmemiş ve karmaşık bilgiler yer almıştır. Bu yönüyle çalışmamız diğerlerinden ayrılmaktadır.

Öncelikle hilâf/ihtilâf kavramını, ardından her iki kaidenin tarif ve mahiyetlerini açıklayacağız. İkinci olarak her iki kaidenin örtüşen noktalarını ve ayrışan noktalarını tespit ederek ne gibi sonuçlar doğurduğunu görmeye çalışacağız. Son olarak da fıkıh kitaplarından örnekleme yoluyla seçtiğimiz çeşitli meselelere yer vererek bu kaidelerin onlar üzerinde nasıl uygulandığını ve ne gibi olumlu neticeler doğurduğunu gözlemleyeceğiz.

1. HİLÂF/İHTİLÂF⁹

Sözlükte ittifakın zıttı olan, aykırı davranmak, muhalefet etmek, zıtlasmak¹⁰ gibi anlamlara gelen hilâf kelimesi bu açıdan ihtilaf kelimesiyle aynı anlamdadır. Bazı alimler *hilâf* ile *ihtilâf*ın farklı olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre ihtilâf amacı aynı, ona varış yolları farklı olan ayrılığı ifade ederken, hilâf amaçları da yolları da farklı olan iki aykırılığı ifade etmektedir.¹¹ Bir diğer yaklaşım ise birincisi delile dayalı olan ayrılığı gösterirken, ikincisi delile dayanmayan ayrılığı işaret etmektedir.¹² Râğıb el-İsfehânî (ö. 425/1034) ihtilâfı "iki kişiden birinin söz ve davranışlarında diğerinin tuttuğu yolun aksini benimsemesi" olarak belirler ve hilâf kelimesinin her ne kadar zıtlık anlamını içerse de ondan daha geniş bir kapsama sahip olduğunu belirtir. Çünkü "aralarında zıtlık bulunan her iki şey birbirinden farklı (*muhtelif*)dir. Oysa birbirinden farklı olan her iki şey zıt demek değildir."¹³

İnsanlar arasında dile getirilen görüşlerdeki ihtilâf (ayrılık), tartışma, çekişme ve 'munâza'a'ya yol açabiliyor olması sebebiyle hilâf/ihtilâf kelimesi, insanlar arasındaki görüş, fikir ve kanaat ayrılığını ifade etmek üzere kullanılması ise isti'âre (bir çeşit mecaz) yoluyla.¹⁴ Cürçânî (ö. 816/1415) hilâfı şöyle tarif eder : "Bir gerçeğin ortaya çıkartılması veya bir batılın geçersiz kılınması için birbirine zıt iki tarafın arasında cereyan eden bir 'munâza'a'(çekişme, münakaşa, anlaşmazlık, uyuş-

9 Bu başlık altında yer alan ilk iki paragraftaki bilgiler *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi* (Fecr Yayınları, Ankara, 2009) adlı kitabımızın 25-26. sayfalarından iktibas edilmiştir.

10 Özen, Şükrü, "Hilâf" maddesi, *DİA*, XVII/527.

11 Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî, *Kulliyâtü Ebi'l-Bekâ*, Nşr: Adnan Derviş-Muhammed el-Misri, Muessesetu'r-Risâle, 2. bs., Beyrut, 1993, s. 61.

12 Ebu'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, s. 61.; Özen, Şükrü, "Hilâf" maddesi, *DİA*, XVII/527.

13 İsfehânî, er-Râğıb el-Hüseyn b. El-Mufaddal, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Thk.: Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem-Dımaşk ve ed-Dâru's-Şâmiyye-Beyrut, 1992, s. 294.

14 İsfehânî, *el-Mufredât*, s. 294.; Kelime bu anlamda Kur'an'ın pek çok yerinde kullanılmıştır. Örnek olarak bk. Bakara, 2/213., Âlu İmrân, 4/105., Hûd, 11/118, Meryem, 19/37.

mazlık)dır.”¹⁵ İbn Akıl (ö. 513/1119)’in tarifi de şöyledir: “İki hasımdan her birinin birbirine zıt iki ayrı yöne gitmesidir.”¹⁶ Mezhebî hilâfı açıklarken şöyle demektedir: “Taraflardan (iki görüş sahibinden) birinin ispata (olumluya), diğerinin de nefye (olumsuza) yönelmesidir. Birinin: “kıyas bir delildir” derken diğerinin: “kıyas delil değildir” demesi gibi.”¹⁷ Dinî terminolojide önemli yere sahip olan hilâf/ihtilâf dinin temel (özellikle inanç) konularında kınanmış olup tasvip edilmemiştir. Hakkında kesin bir delilin bulunmadığı fer’î (fikhî) konularda ise temel kural olmamakla birlikte kaçınılmaz olan hususlarda rahmetin bir vesilesi olarak telakki edilmiştir.¹⁸ Burada söz konusu olan hilâf da fikhî konulardaki ihtilâftır ki bunun konusu da, hakkında kesin (*kat’î*) delil olmayan meselelerde müçtehit âlimlerin görüşlerinin farklılaştığı hususlardır.

Sözlükteki anlamları itibarıyla hilâf ile ihtilâf kelimeleri aynı manaya gelmektedir. Bir kavram olarak ıstılâhî bakımdan ise kimi âlimler aralarında bir fark görmezler. Bu yaklaşıma göre ikisi aynı manadadır ve yukarıda hilâfa ilişkin verilen tarif aynı zamanda ihtilâfın da tarifidir. Buna karşılık bazı âlimler ise birbirlerinden farklı olduklarını düşünmektedirler.¹⁹ Şöyle ki; Bir delile dayanmayan görüş (görüş ayrılığına) hilâf, bir delile dayanan görüş ise ihtilâftır.²⁰ Tehânevî (ö. 1158/1745)’nin Hüsamuddin el-Ahsiketî (ö. 644/1246)’den naklettiği bir tarife göre: “Tercih edilen (*râcih*) karşılık tercih edilmeyen (*mercûh*) görüşe hilâf denir, ihtilaf denmez.”²¹ Ebu’l-Bekâ el-Kefevî ihtilâfı rahmetin, hilâfı da bidatin eseri olarak nitelemektedir.²² Bize göre bu çalışmanın konusunu teşkil eden her iki kaidede yer alan ‘hilâf’ kelimesi ‘ihtilâf’ anlamında olup aynı manayı ifade etmektedir. Çünkü belirtilen ayırma itibar edilecek olursa o zaman kaidelerin amacına ters düşen bir durum ortaya çıkar. Nitekim her iki kaidede muhalif görüşün dikkate alınması –ileride geleceği üzere- delilinin göz ardı edilemeyecek kuvvette olması fikrine dayanır. Ayrıca gerek fıkıh literatüründe gerekse fıkıh usulü eserlerinde her iki kavram sözlük anlamları dikkate alınarak aynı manada kullanılmıştır. Bu sebeple biz de bundan sonraki yerlerde her ikisini de aynı manada kastetmek suretiyle ağırlıklı olarak ihtilâf kelimesini kullanacağız.

15 Cürcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta’rifât*, Thk: İbrahim el-Ebyârî, Daru’l-Kitabi’l-‘Arabî, Beyrut, 1984, s. 135.

16 İbn Akıl, Ebu’l-Vefâ Ali b. Akıl el-Hanbelî, *Kitâbu’l-Cedel ‘alâ Tarikati’l-Fukahâ*, Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Diniyye, Bursaid/ez-Zâhir/Mısır, ts., s.1.

17 İbn Akıl, *Kitâbu’l-Cedel*, s. 1.

18 Osmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdîrrahmân, *Rahmetu’l-Ummeh fi’htilâfi’l-Eimme*, Thk: Ali eş-Şorbacı-Kâsım en-Nûrî, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1994, s. 25.; Şa’rânî, Ebu’l-Mevâhib Abdulvehhâb b. Ahmed, *el-Mizân*, Thk.: Abdurrahman Umayra, Âlemu’l-Kutub, Beyrut, 1989, I/59-80.; Ebu’l-Bekâ, *el-Kulliyât*, s. 61.; Hın, *Eseru’l-Ihtilâf*, s. 7-8.

19 Bk. Haskefî, Alâuddin Muhammed b. Ali, *ed-Durru’l-Muhtâr* (İbn Âbdin’in *Reddu’l-Muhtâr*’ı Beyrut, 1992 içinde)

20 Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye Şerhu’l-Hidâye*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 2000, VII/297. Krş.: Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsû’atu Keşşâfi’s-tilâhâti’l-Funûn ve’l-‘Ulûm*, Ed.: Refik el-‘Acem, Thk.: Ali Dehrûc, Farâidan Arapça’ya çev.: Abdullah el-Hâlidî, İngilizce karşılıklar: Georgie Zinâtî, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut, 1996, I/116.

21 Bk. Tehânevî, I/116.

22 Ebu’l-Bekâ, *el-Kulliyât*, s. 61.

Biri övülme ve yerilme diğeri de ihtilafın konusu olmak üzere iki açıdan sınıflandırmak mümkündür.

Birinci açıdan ihtilâf iki kısımdır:

1- Kınanan, hoş görülmeyen ihtilâf. Açık delilin varlığına rağmen delilin gösterdiği hakikati kabul etmeyerek sergilenen muhalefet (*hilâf*) böyledir. Bu tür aykırılıklarda nefsi enaniyet ön plana çıkmakta, objektif gerekçelere rağmen sübjektif gerekçelerin peşine gitmek söz konusu olmaktadır. Gerekli bilgi ve donanıma sahip olmadığı halde cehalete dayalı muhalefet ile ulemanın kahir ekseriyetinin kabulüne mazhar olmayan marjinal yorumlara (*et-te'vîlu'l-ba'id*) dayalı muhalefet de bu kabil ihtilaf kapsamındadır. Böyle bir görüş ayrılığının dini yönden tasvip edilmesi mümkün değildir. Söz gelimi Şîa'nın mut'a nikahı konusundaki ihtilafı bunun tipik örneğidir. Aynı şekilde horoz vb. hayvanlardan da kurban kesilebileceği görüşü de buna bir örnek teşkil eder.²³ Dinin temel esaslarıyla veya dinde zorunlu olarak bilinen hususlarda muhalefet de bu kategoride yer alır.

2- Kabul gören ve makul sayılan ihtilaf. Bu tür ihtilafların çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplere bağlı olarak bazen bu ihtilafların ortadan kaldırılması mümkün olurken, bazılarının sebepleri -girişte de belirttiğimiz gibi- meselelerin tabiatından kaynaklandığı için, izale edilmesi mümkün olmaz. İctihatlardan hangisinin Allah (c.c) katındaki doğruyu yakaladığını kesin olarak bilemeyeceğimizden, bu durumda İslam'ın âdâp ve ahlak kuralları içerisinde bu farklılıkları olgun karşılamak ve bunların Müslümanların bölünmesine sebep teşkil etmesine imkân vermemek gerekir.²⁴

Konusu bakımından ise ihtilaf yine iki kısımdır:²⁵

1- Şer'î hükümlerin kendisinden elde edilen deliller yahut bu delillerden hüküm elde etme yollarındaki ihtilaf. Bir başka deyişle fıkıhın fûruunda değil, usulünde yani fıkıh usulü ilminin kapsamına giren konulardaki görüş ayrılıkları bu kabilendir. Ne var ki bu kaidelerle kastedilen alan fıkıh usulü konularından ziyade fıkıhın feri meseleleridir.

2- Fıkıhın tikel (*cuz'î*) meselelerini oluşturan furûâtındaki ihtilaf. Bu alandaki etkisi bakımından da a) Lafzî ihtilaf b) Manevî ihtilaf diye iki türlüdür.

İhtilafın sebepleri çeşitli kaynaklarda mebzul bir şekilde mevcut olduğundan burada onlara yer vermeye gerek görmüyoruz.

23 Bu düşünce Türkiye'de bir zamanlar kimi ilahiyatçılar tarafından dillendirilmiş, ancak ümmetin sağduyusu buna itibar etmemiştir. Somut kanıtı her yıl kurban bayramları geldiğinde horozdan kurban kesen bir Müslümana rastlanmamıştır.

24 Ayrıntılı bilgi için bk. Er-Ruki, *Nazariyyetu't-Tak'idi'l-Fıkıhî ve Eserhâ fi'htilâfi'l-Fukhâ*, Meşûrâtu Kulliyyeti'l-Âdâb, ed-Dâru'l-Beydâ, 1994, s. 221-241.

25 Bk. Eş-Şeyh, Muhammed el-Emin, *Murâ'âtü'l-Hilâf fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî*, Dubâi, 2002, s. 34.

“Murâ’ātu’l-hilâf” ve “el-hurûc mine’l-hilâf” kurallarının aynı ilkeyi mi yoksa iki farklı ilkeyi mi ifade ettiği konusunda, bu kural üzerinde çalışma yapmış olan çağdaş bilim adamları arasında görüş birliği bulunmamaktadır.²⁶ Bu tartışmanın detayları bir tarafa bizim kanaatimizce birinci kuralın olayın vukuundan önce ve sonra uygulanma durumuna göre iki şekli vardır. Olayın vukuundan önce uygulanan şekli ikinci kuralla aynı şeyi ifade eder. Olayın vukuundan sonra uygulanan şekli kendine özgüdür. Bununla beraber güdülen amaç açısından farklılık bulunmamaktadır. Şimdi bu iki kuralın tariflerini tespit ederek mahiyetlerini ortaya koymak gerekir.

2. MURÂÂTU’L-HİLÂF²⁷

Murâ’ātu’l-Hilâf «مراعاة الخلاف» tabiri iki kelimeden oluşmuş “hilâf/ihtilafın gözetilmesi” anlamında bir isim tamlamasıdır. Bu terkinin ikinci kısmını oluşturan *hilâf* kelimesini yukarıda açıklamıştık. Diğer kelime olan *murâât* ise «رعى» kökünden türemiş *mufâ’ale* kalıbında mastar bir kelimedir.²⁸ Sözlükte “gözetlemek, korumak” anlamlarına gelmektedir. Buna göre *murâât*, “münâzara/iki kişi arasında karşılıklı konuşma, tartışma, murâkabe/kontrol etmek, inceleyip durumu anlamak, gözetmek, ibkâ/bir şeyi olduğu gibi bırakmak ve mulâhaza/dikkatle bakmak, iyice düşünüp bir işin hakikatini tetkik etmek, hukuku gözetmek” anlamlarında kullanılmaktadır.²⁹ Diğer yandan kelimenin bu kalıbının Arap dilinde «هذه إبل تُراعى» şeklinde kullanımı oldukça manidardır.³⁰ Bu ifadenin anlamı şudur: “Bu develer ‘*turâ’i’l-vahşe*’/vahşi hayvanları gözetliyor, yani onlarla birlikte otluyor.” Çünkü deve vahşi hayvanlar arasında otlarken onlardan gelmesi muhtemel saldırıyı fark etmek için adeta bir yandan otlamakta, bir yandan da onları gözetlemektedir. Murâ’ātu’l-hilâf’ın içeriği ve yöneldiği amaç dikkate alındığında bu

26 Bu bilgi için bk. Senûsî, Abdurrahman Muammer, *Murâ’ātu’l-Hilâf: Bahsun Usûlî*, Mektebetu’r-Ruşd li’n-Neşr, Riyad, 2000, s. 12-61.; Sa’îdî, Yahyâ, *Murâ’ātu’l-Hilâf fi’l-Mezhebi’l-Mâlikî*, Mektebetu’r-Ruşd Nâşirûn, Riyad, 2004, s. 67-181.; Şakrûn, Muhammed Ahmed, *Murâ’ātu’l-Hilâf ‘İnde’l-Mâlikîyye ve Eseruhû fi’l-Furâ’i’l-Fikhiyye*, Dâru’l-Buhûsî li’l-Dirâsâtî’l-İslâmiyye ve İhyâ’i’l-Turâs, Dabi, 2002, s. 46-55, 74-77.; İbnu’s-Şeyh, Muhammed Elemin Veledu Sâlim, *Murâ’ātu’l-Hilâf fi’l-Mezhebi’l-Mâlikî ve ‘Alâkatuhâ bi Ba’dî Usûlî’l-Mezhebe ve Kavâ’idih*, Dâru’l-Buhûsî li’l-Dirâsâtî’l-İslâmiyye ve İhyâ’i’l-Turâs, Dabi, 2002, s. 85-115.; Pala, Ali İhsan, “Kâ’idetu ‘Murâ’ātu’l-Hilâf’ el-Usûliyye ve Devruhâ fi Te’sîsi’l-Tesâmuhi beyne Etbâ’i’l-Mezâhibi’l-Fikhiyye”, *el-Mezâhibu’l-İslâmiyye ve’l-Tehâdiyyātu’l-Muâsıra* Sempozyumunda Sunulmuş Tebliğ, Mafrak/Ürdün, 2005.; Kılıç, Muharrem, “Hukuki Görüş Ayrılıkları (İhtilâf) ve Hilâf’a Riayet (Mürââtü’l-Hilâf) İlkesi Konusunda Şâtibî’nin Yaklaşımı”, *Marife Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 2, Konya, 2005.; el-Helbûsî, Kayser Hamed, “el-Hilâf ve’l-Hurûc Minhu”, *el-Mu’tameru’l-İlmiyyu’s-Sânî li kulliyeti’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyye*, er-Ramâdî, 2012, s. 1991-1992.; es-Salâheyn, Abdulmecid, “el-Hurûc mi’l-Hilâf: Mefhûmuhû ve Davâbituhû fi’l-Fikhi’l-İslâmî”, *Havliyyetu Kulliyeti’ş-Şer’iati ve’l-Kânûn bi Câmî’ati Katar*, Doha, 2001, s. 232 vd.

27 Bu başlık altında yer alan ilk üç paragrafta bilgiler *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi* (Fecr Yayınları, Ankara, 2009) adlı kitabımızın 31-33. sayfalarından kısmî tasarruflarla iktibas edilmiştir.

28 İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., XIV/325.

29 İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIV/325.; Zebîdî, Ebu’l-Feyz Muhammed b. Muhammed, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Thk.: Heyet, Dâru’l-Hidâye, b.y.y., ts., XXXVIII/167-168.

30 İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIV/325.

kullanım gerçekten daha anlamlı hale gelmektedir. Şu halde her iki kelimenin oluşturduğu bir terkip (isim tamlaması) olarak bakıldığında *murâ’ātu’l-hilâf* terkinin: “Karşı görüşü kollamak, onu değerlendirip gözetmek, dikkate almak” manasında olduğu görülür. İçeriğinden de anlaşılacağı gibi bu tabir “karşı(t) görüşün dikkate alınması, göz ardı edilmemesi” esprisini ifade etmektedir.

Terim olarak daha çok Mâlikî mezhebiyle özdeşleşen ve bir “asıl” olarak kabul edilen *murâ’ātu’l-hilâf*³¹ bu mezhebin âlimleri tarafından çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Bu tanımlardan biri şöyledir : “*Murâ’ātu’l-hilâf*, iki delilden her birine kendi hükmünü vermektir.”³² Venşerîsî (ö. 914/1508) bu tarifi izah sadedinde şer’î delillerin iki şekilde bulunabileceğini söyler. Birincisi: İki delilden birinin güçlü olduğu açıkça ortadadır ve onu inceleyen kişi (fakih) ona tutunma konusunda kesin bir kanaate varır. Böylesi durumlarda ‘*murâ’ātu’l-hilâf*’ uygulaması için haklı bir neden yoktur.İkincisi: İki delilden biri diğerine göre daha kuvvetlidir. Çeşitli göstergelere dayanarak fakih o delili tercih eder. Ancak bu tercihi yapmakla beraber onun içinde diğer delilin gereği konusunda bir tür tereddüt vardır. İşte bu durumda ‘*murâ’ātu’l-hilâf*’ kuralını uygulamak anlamlı olur.”³³ Venşerîsî bunu şöyle açıklamaktadır: “İmâm (müçtehit), başlangıçta tercihe şayan gördüğü delil gereğince hüküm verir ve amel eder; Diğer delile binaen bir akit yapıldığında ya da bir ibadet eda edildiğinde akit feshedilmez ve ibadet de batıl sayılmaz. Çünkü bu eylemler müçtehidin tercih etmediği (*mercûh*) fakat gene de kendi nezdinde bir itibarı bulunan delile uygun yapılmışlardır. İşte ‘iki delilden her birine kendi hükmünü vermektir’ ifadesinin anlamı budur. Diğer bir deyişle başlangıçta fakih kendince tercihe şayan gördüğü delile göre hüküm verir. Sonra diğer delile göre amel edildiğinde, kendi nezdinde hala bir itibarı olan bu delili gözetir. Bu da iki delilin gerektirdiği hükümlerin arasını bulmaktır.”³⁴ İmam Şâtıbî ise: “İki görüşün delillerinden her birine, diğerinin gerektirdiği şeyin tamamını ya da bir kısmını vermek, *murâ’ātu’l-hilâf*’ın manasıdır.” Demektedir.³⁵ Şâtıbî bu yöntemin birbirine zıt olan iki delilin (delillerin ortaya koyduğu görüşün) arasını birleştirmek (uzlaştırmak)

31 Makkarî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *el-Kavâ'id*, Thk.: Ahmed b. Abdullah, Merkezu İhyâit-Turâsî'l-İslâmî li Ma'hadi'l-Buhûsî'l-İlmiyye bi Câmî'ati Ummi'l-Kurâ, Mekke, ts., I/236.

32 Venşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *el-Mî'yâru'l-Mu'rib ve'l-Câmî'u'l-Muğrib 'an Fetâvâ Ehli İfrikiyye ve'l-Endelus ve'l-Mağrib*, Nşr.: Muhammed Hacı başkanlığında bir heyet, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye bi'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Rabat – Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî Beyrut, 1981, VI/388.; Bu tanıma yakın bir tanım için bk. Makkarî, *el-Kavâ'id*, I/236.

33 Venşerîsî, *el-Mî'yâru'l-Mu'rib*, VI/388.

34 Venşerîsî, *el-Mî'yâru'l-Mu'rib*, VI/388.

35 Şâtıbî, *el-Muvâfâkât fi Usûli's-Ser'â*, Thk: Abdullah Dirâz, el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, Kahire, ts., IV/151.; Başka bir tanım için bk. İbn Arefe, Muhammed b. Muhammed, *el-Hudûd* (Rassâ'ın *Şerhu Hudûdi'bni 'Arefe'si* içinde), I/263.; Rassâ, Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım, *el-Hidâyetu'l-Kâfiyetu's-Şâfiye li Beyâni Hakâiki'l-İmâm İbn 'Arefeti'l-Vâfiye (Şerhu Hudûdi'bni 'Arefe)*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Ecfân – et-Tâhir el-Ma'mûri, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, I/263.

olduğunu söylemektedir.³⁶ Görüldüğü gibi bu ifadeler bu kuralın ihtilaflar arasında “uzlaştırma” rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

Gerek bu tarifler gerekse Malikî kaynaklarında yer alan diğer tariflerden anlaşıyor ki bu kural: Biri hükmü gerektiren olayın meydana gelmesinden önce diğeri de sonra olmak üzere iki şekilde uygulanmaktadır.³⁷ Birincisi daha genel nitelikte olup ‘el-hurûc mine’l-hilâf’ gibidir. İkincisi ise daha özel bir karaktere sahiptir.³⁸ Bunların detayları konumuz dışındadır.

Fakat bizim açımızdan her iki şekliyle de kaidenin yöneldiği amaç önemli olduğu için burada, Mâlikî fıkıhından biri ibadetler diğeri de muamelat olmak üzere iki başlık altında bazı örnekler vermek suretiyle bu kuralın mahiyetine dair teorik bilgilerin nasıl pratize edildiğini göstermek istiyoruz.

2.1. İbadetlerle İle İlgili Uygulamalar

Bilindiği gibi ibadetler kul ile Allahu Teâlâ arasındaki özel münasebeti temsil eden amellerdir. İlahî huzurda kulun kendi acziyetini itiraf etmesi ve Rabbine karşı tazim ve şükrünü ifa etmesi gibi ulvi bir anlam taşır. O nedenledir ki bu alandaki yükümlülükler konusunda azami hassasiyet gösterilmiş ve eksiksiz ve kusursuz eda edilmeleri hedeflenmiştir. Bu hassasiyetten dolayı Mâlikî fakihleri murâ’âtü’l-hilâf kuralını burada işletmişlerdir. Bu uygulamalardan bazı örnekler şöyledir:

1- Yolcu olan kimseye dört rekâtlı namazları iki rekât olarak kılma ruhsatı verilmiştir.³⁹ Malikî, Şâfiî ve Hanbelîlere göre yolcu olan kimsenin bu ruhsattan yararlanabilmesi için günah bir iş (*ma’siyet*) amacıyla yola çıkmamış olması gerekir.⁴⁰ Kısaca gerekçeleri şudur; Allahu Teâlâ ayette: “*Allah size ancak ölüyü (leşi), kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphesiz yok ki Allah çokça bağışlayan çokça esirgeyendir.*”⁴¹ Buyurmuştur. Burada Allah (c.c.) zor durumda (açlık tehlikesi) kalan kimseye haram olan domuz etinden yemeye ruhsat verirken haddi aşmama kaydı koymuştur. Günah bir amaç için yolculuk yapan kimse ise haddi aşma davranışında bulundu-

36 Şâtibi, *el-Muvâfakât*, IV/151.

37 Senûsi, *Murâ’âtü’l-Hilâf*, s. 65-72.

38 Eş-Şeyh, *Murâ’âtü’l-Hilâf*, s. 99-106.

39 Bk Nisa, 4/101. (Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler, sizin apaçık düşmanınızdır.)

40 El-Bağdâdi, Ebu Ali Muhammed b. Ahmed, *el-İrşâd ilâ Sebîli’r-Reşâd*, Thk.: Abdullah et-Turki, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1998, s. 149.; Ruvyânî, Ebu’l-Mehâsin Muhammed b. İsmail, *Bahru’l-Mezheb*, Thk.: Târik es-Seyyid, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2009, II/316.; Hattâb, *Mevâhibu’l-Celil*, II/140.

41 Bakara, 2/173.

gündan namazı kasretme ruhsatından yararlanamaz.⁴² Ayrıca yolculuk kasretmenin sebebi olduğundan günah bir işe bağlanamaz.⁴³

Hanefilere göre ise ne maksatla olursa olsun yolcu olan kimse bu ruhsattan faydalanır.⁴⁴ Bunlar da delil olarak Nisa suresinin 101. Ayetine dayanırlar. Çünkü ayet yolculuğa çıkıldığında namazı kasretmede bir vebal olamadığını yolculuğun amacı hakkında bir kayıt belirtmeksizin açıkça ifade etmiştir. Bu nedenle ne amaçla olursa olsun yolcu bu ruhsattan yararlanır.

Bu meselede Maliki fakihleri, günah bir amaçla yolculuk yapan kimsenin namazları kasrederek kılma ruhsatı olmamasına rağmen, dört rekât değil de iki rekât olarak kılsa namazı geçerli olduğunu ve yeniden kılmasına gerek kalmadığını ifade etmişlerdir. Kendi içtihatlarına göre normalde namazı iade etmesi gerekiyordu. Fakat Hanefilerin bu konudaki görüşlerini dikkate alarak (*murâ'âten li'l-hilâf/ra'yen li'l-hilâf*) namazı iade etmesi gerekmediği yönünde fetva vermişlerdir.⁴⁵

2- Namazda –tebessüm dışında- gülmenin namazı bozduğu konusunda bütün âlimler ittifak etmişlerdir.⁴⁶ Fakat abdesti de bozup bozmadığı ihtilaflıdır. Hanefilere göre bu şekilde gülme namazı bozduğu gibi abdesti de bozar.⁴⁷ Maliki,⁴⁸ Şafii⁴⁹ ve Hanbelilere⁵⁰ göre ise sadece namazı bozar, abdesti bozmaz. Bazı Şafiiler Hanefilerin görüşünü dikkate alarak abdesti yenilemenin müstehap olduğunu söylemişlerdir.⁵¹

3- Oruçta niyet etmek şarttır. Hanefiler,⁵² Şafiiler⁵³ ve Hanbelilere⁵⁴ göre Ramazan ayında her gün için ayrı ayrı niyet etmek gerekir.⁵⁵ Malikilere göre ise eğer kişi oruca başladığında ramazanın sonuna kadar tutacaksa ilk gün bir kere niyet etmesi yeterlidir.⁵⁶ Malikiler bu şekilde demiş olmalarına rağmen diğer müctehitlerin görüşlerini dikkate alarak her gün için ayrı niyet etmenin müstehap olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁷

42 Şâfiî, *el-Um*, I/212.

43 Şîrbînî, *el-İknâ'*, I/171.

44 Semerkandî, Alaüddin Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 1984, I/149.

45 Zerkânî, Abdülbaki b. Yusuf, *Şerhu'z-Zurkânî alâ Muhtasari Halîl*, Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, II/66.

46 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Muctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2004, I/191.

47 Serahsî, *el-Mebsût*, I/171.; Burhânî, Burhânuddîn Mahmud b. Ahmed b. Mâze, *el-Muhitü'l-Burhânî*, Thk.: Abdülkerim el-Cundî, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, I/69.

48 Karâfî, *ez-Zehira*, I/235.

49 Neveî, *el-Mecmû'*, II/60.

50 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, I/131.

51 Ruvyânî, *Bahru'l-Mezheb*, I/157.

52 Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, II/85.

53 Neveî, *el-Mecmû'*, VI/288.

54 İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *el-Kâfî fî Fıkhi Ahmed*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, I/439.

55 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Mektebetü'l-Kâhire, Kahire, 1968, III/111.

56 Halîl, Halîl b. İshak, *Muhtasaru Halîl*, Tsh.: Ahmed Nasr, Kahire, 1981, s. 68.

57 İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ruşd el-Hafîd, *el-Beyân ve't-Tahsil*, Thk.: Muhammed Hacı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. bs., Beyrut, 1988, II/334.; Hattâb, *Mevâhibü'l-Celîl*, II/400.; Keşnâvî, Ebu Bekr b. Hasan, *Eshelu'l-Medârik Şerhu İrşâdî's-Sâlik*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2. bs., ts., I/414.

4- Malikîlere⁵⁸ ve Hanbelîlere⁵⁹ göre cemaatle namaz kılarken imama uyan kimse; eğer kıraatin gizli okunduğu bir namazda ise Fatihâ'yı okuması lazımdır. Şayet açık okunan namazda ise okumayıp imamı dinler. Şafilere göre⁶⁰ ise her hâlükârda okuması gerekir. Fakat karşı görüşü dikkate alan bazı âlimler böyle bir kimsenin açık okunan namazda kişi imamla beraber okursa bunda bir sakınca olmadığını belirtmişlerdir.⁶¹

2.2. Muamelât İle İlgili Uygulamalar

Kuşkusuz muamelat alanında da bu kuralın işletildiği çok sayıda fikhî/hukukî mesele vardır. Burada vereceğimiz iki örnek uygulamayı somutlaştıracaktır.

1- Adı bu kuralla adeta özdeşleşmiş olan Mâlikî mezhebinde fasit nikah *murââtü'l-hilâfın* en tipik örneklerinden biridir. Daha ziyade “şığâr nikâhı” ile söz konusu edilen bu meselede, Mâlikîler, Ebu Hanife'nin ne sahih ne de batıl ama fasit diye nitelediği bu tür nikahlarda onun görüşünü dikkate alarak hukukîen doğabilecek muhtemel sakıncaları bertaraf etmeyi amaçlamışlardır.⁶²

Bu nikah uygulaması hakkında Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “... İslâm'da şığâr yoktur.”⁶³ Başka bir rivayette Resulullah (s.a.v.)'ın şığâr nikâhını açıkça yasakladığı ifade edilmektedir.⁶⁴ Bu konudaki yasaklayıcı delil bu hadislerdir.

Meselenin temelinde fıkıh usulünü ilgilendiren bir tartışma vardır. Buna göre nehyin (yasağın) yorumu (fesada delalet edip etmediği) konusunda Hanefîlerle

58 Uleyş, Muhammed b. Ahmed, *Minehu'l-Celil Şerhu Muhtasari Halil*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1989, I/259.

59 İbn Kudâme, *Umdetu'l-Fıkh*, Thk.: Ahmed Azuz, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2004, s. 24.

60 Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh, *Nihâyetü'l-Matlab fî Dirâyeti'l-Mezheb*, Thk.: Abdülazim ed-Dib, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 2007, II/139.

61 Bk. Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arefe, *Hâşiyetu'd-Desûkî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., I/237.

62 Nikâh-ı Şığâr: “İki kadının mihir belirlemeksizin biri birine karşılık olmak üzere iki erkekle evlendirilmesidir.” Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslâmiyye ve Istilâhâtü Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1985, II/6.; Krş.: Konevî, Kâsım b. Abullah, *Enîsü'l-Fukahâ*, Thk: Ahmed b. Abdurrezzak el-Kubeyî, Müessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 2. bs., Beyrut, 1987, s. 147.; Kal'acı, Muhammed Ravvâs, *Mu'cemu Luğati'l-Fukahâ*, Dâru'n-Nefâis, 2. bs., Beyrut, 1988, s. 263.; İslâm gelmeden önceki Arap toplumunda uygulanan bu nikâh, bir erkeğin kendi kızını veya velisi olduğu her hangi bir kadını başka biriyle, onun kızını ya da velisi olduğu kadını kendine almak şartıyla arada her hangi bir mihir olmaksızın evlendirmesi şeklinde cereyan ederdi. Bk. Kıyıcı, Selahattin, *İslam Hukukunda Örf ve Adet*, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 2. bs., Erzurum, 2002, s. 58.

63 Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahih*, Nşr: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts., *Nikâh* - 7, Hd. No: 1415, II/1034.; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *es-Sunen*, Thk: Ahmed Muhammed Şâkir ve başkaları, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts., *Nikâh* 29, Hd. No: 1123, III/431.; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, *es-Sunen*, Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., *Nikâh* - 16, Hd. No: 1885, I/606.; Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sunen*, Thk: Abdülğaffâr Süleyman el-Bendâri - Seyyid Kusravî Hasen, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1991, *Hayl* -15, 16, Hd. No: 1431, 1432, III/42.

64 «نهى عن الشغار» Bk. Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-Sahih*, Thk.: Mustaf Dîb el-Buğâ, Dâru'bnî Kesîr, 3. bs., Beyrut, 1987, *Nikâh* - 29, Hd. No: 4822, V/1966.; Müslim, *Nikâh* - 7, Hd. No: 1415, 1416, 1417, II/1034-1035.; Tirmizî, *Nikâh* - 29, Hd. No: 1124, III/431.; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşâs, *es-Sunen*, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., *Nikâh* - 15, Hd. No: 2074, I/632.; İbn Mâce, *Nikâh* - 16, Hd. No: 1883-1884, I/606.; Nesâî, *Nikâh* - 57, Hd. No: 5493-5494, III/309.

cumhur arasındaki ihtilafa⁶⁵ binaen Hanefiler böyle bir nikâh türünü caiz görmüşler⁶⁶, buna mukabil Malikîlerin de dâhil olduğu cumhur ise batıl olarak kabul etmişlerdir.⁶⁷ Hanefilere göre *şîğâr* nikâhı bir akit olarak geçerli, ancak yasağa neden olan fesat unsuru olan şart geçersizdir.⁶⁸ Buna göre akdedilmiş böyle bir nikâh hukukî bakımdan sonuçlarını doğurur. Dinî (uhrevî sorumluluk) bakımdan ise fesat unsurunun giderilmesi gerekir. Aksi halde kişi dinen günahkâr olur. Çünkü fâsit şart nikâh akdinin sıhhatine etki edip onu batıl kılmaz.⁶⁹ İşte böyle bir nikâh, aslında Malikîlere göre hukuken de dinen de geçerli olmayıp feshedilmesi gereken bir nikâhtır.⁷⁰ Fakat onlar bir şekilde yapılmış olan *şîğâr* nikâhının doğuracağı muhtemel hukukî neticeleri, özellikle kadının ve bu evlilikten doğması muhtemel çocuğun hukukunu gözetmek adına, Ebû Hanîfe'nin bu konudaki karşı görüşünü dikkate almanın uygun olacağı kanaatine varmışlardır.⁷¹ Benzer durum velinin izni olmadan yapılan nikâh için de geçerlidir.

- 65 Bk. Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Et-Tayyib, *et-Takrîb ve'l-İrşâd "es-Sağîr"*, Thk: Abdulhamid b. Ali, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1998, II/340 vd.; Ebû Ya'lâ, el-Kâdî Muhammed b. El-Hüseyn el-Ferrâ, *el-'Udde fî Usûli'l-Fıkıh*, Thk: Ahmed b. Ali el Mübarekî, 2. bs., Riyâd, 1990, II/432 vd.; Bâcî, Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef, *İhkâmü'l-Fusûl fî Ahkâmî'l-Usûl*, Thk: Abdullah Muhammed el-Cubûrî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1989, s. 126.; Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *Şerhu'l-Luma'*, Thk.: Abdulmecid Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988, I/297-301.; Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdillâh, *et-Telhis fî Usûli'l-Fıkıh*, Thk: Abdullah en-Niyâbî-Şebeyr Ahmed el-Omerî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1996, I/481.; Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, Thk: Ebu'l-Vefâ el-Efğânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., I/82.; Usmendî, Muhammed b. Abdulhamid, *Bezu'n-Nazar fî'l-Usûl*, Thk: Muhammed Zeki Abdalberr, Mektebetu Dârî't-Turâs, Kahire, 1992, s. 148.; Sâ'âtî, Muzafferuddin Ahmed b. Ali b. Teğlib, *Nihâyetu'l-Vusûl ilâ 'İlmi'l-Usûl: Bedi'ün-Nizâm*, Thk: Sa'd b. Ğarîr b. Mehdi es-Sulemî, Câmî'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1418/1997, I/431.; A. Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, I/528.; Alâî, Salâhuddin Ebû Saïd Halil b. Keykeldî, *Tahkîku'l-Murâd fî ennen'n-Nehye Yektadî'l-Fesâd*, Thk: İbrahim Muhammed Seklinî, Dâru'l-Fikr, (Ofset bs.), Dumaşk, 1982, s. 285.; Apaydın, Hacı Yunus, *İslâm Hukukunda Hukukî İşlemlerin Hükümsüzlüğü*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 44 vd.; Pala, Ali İhsan, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Emir ve Yasakların Yorumu*, Fecr Yayınları, Ankara, 2009, s. 289-296.
- 66 Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1993, V/105.; Zeylâî, Fahrüddin Osman b. Ali, *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, 1303/1895, II/145.; İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, III/106.
- 67 Şafîî, Muhammed b. İdris, *el-Um*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1972, V/174-176.; Şîrâzî, *el-Muhezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., II/46.; Şîrâzî *et-Tenbih*, Thk. İmaduddin Ahmed Haydar, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1403/1983, s. 161.; Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Vasit fî'l-Mezheb*, Thk.: Ahmed Mahmud İbrahim – Muhammed Tâmir, Dâru's-Selâm, Kahire, 1417/1996, V/48.; Abderî, Ebû Abdullah Muhammed Yûsuf, *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasari Halil*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1398/1977, III/447.
- 68 Hanefî doktrininde bu kural bütün fâsit akitler için geçerlidir. (Bk. İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, VI/443.; İbn Nuceym, Zeyn b. İbrâhîm b. Muhammed (ö. 970/1502), *el-Bahrü'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., IV/206.; İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, VIII/305.; Ali Haydar, *Dureru'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, Arapça'ya çeviren ve tahkik eden: Fehmî el-Hüseynî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., I/76, 139, 196, 244.,) Kuralın özgün ifadesi ise şöyledir: «العقد صحيح والشرط باطل»/"Akit sahih, şart ise batıldır." (Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XII/73.) Çünkü fâsit şartlar akdin aslını iptal edemez. Akit aslı itibarıyla yani rükünlerinin varlığıyla meşru hale gelmiştir. Şartlar ise birer vasıf olup onlardaki fesatlık akdi batıl hale getirmez. Fesat unsurunun giderilmesiyle akit tamamen meşru hale gelir.
- 69 Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, V/153.; A. Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, II/53.
- 70 Meyyâre, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Şerhu Meyyâreti'l-Fâsî 'alâ Tuhfeti'l-Hukkâm fî Nuketi'l-'Ukûdi ve'l-Ahkâm*, Thk.: Abdullatûf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, I/274.; Nefrâvî, Ahmed b. Ğanîm, *el-Fevâkihü'l-Devânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1994., II/11.
- 71 Meyyâre, I/399-400.; Teslîlî, Ebu'l-Hasen Ali b. Abdisselâm, *el-Behcetü fî Şerhi't-Tuhfe*, Thk.: Muhammed Abdulkadir Şahin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I/21.;

1- Sahipsiz bir araziyi ihya ederek oranın mülkiyetine sahip olmak için devlet başkanının (*imâm*) izin vermesinin şart olup olmadığı konusunda fakihler ihtilaf etmişlerdir. Ebu Hanife izin almanın şart olduğunu söylerken, Şafiiler, Hanbeliler ve Hanefilerden İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed izin almanın şart olmadığını ifade etmişlerdir. Malikilere göre arazi meskûn mahalle (*‘umrân*) uzak bir yerde ise izin gerekmez. Yakın yerde ise izin alınması gerekir.⁷² Bir kimse izin alınması gereken yeri izinsiz ihya etmesi halinde, yani fiili bir durumun olması halinde; izin almanın şart olmadığı görüşünü dikkate alan bazı Malikiler bu uygulamanın devlet başkanı tarafından hukuken onaylanması gerektiğini belirtmişlerdir.⁷³

Bu ilkenin mahiyeti ve uygulamasını umumi biçimde tespit etmiş olduk. İkinci ilke olan “el-hurûc mine’l-hilâf”ı da aynı minval üzere açıklamak gerekir.

3. EL-HURÛC MİNE’L-HİLÂF⁷⁴

“El-Hurûc mine’l-hilâf” terkibi, hemen hemen bütün fıkıh literatüründe, sıklıkla karşılaştığımız bir ifadedir.⁷⁵ Bu ifadenin kullanıldığı yer ve amaca gelince o da şudur: Her hangi bir meselede delile dayalı farklı görüşler varsa orada karşı görüşün dikkate alınıp, ya dikkatli olunması gerektiği veya o görüşle amel etmenin bazen gerekli bazen de daha uygun olacağı dile getirilir. Böylece “iştibâh” ya da ihtilaf vaki olan konularda mükellefin mümkün olan azami düzeyde görevini eksiksiz yapması ve manevi sorumluluktan kesin olarak kurtulması sağlanabilir.⁷⁶ Çoğu kere bunun gerekçesi de *iẖtiyât* olarak ifade edilir.⁷⁷ Kısaca “ihtilaftan çıkmak/kurtulmak” anlamına gelen bu terkihi, “ihtilaftan kurtulmak müstehaptır” ya da “menduptur” vb. ifadelerle kullanan âlimlerin bunu adeta bir ilke olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır.⁷⁸

72 İbn Hubeyre, Avnuddin Ebu Muzaffer Yahya b. Muhammed, *İhtilâfu’l-Eimmeti’l-‘Ulemâ*, Thk.: Seyyid Ahmed, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2002, II/41.

73 İbn Rüşd, *el-Beyân*, X/303.

74 Bu başlık altında yer alan bilgiler *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, (Fecr Yayınları, Ankara, 2009) adlı kitabımızın 27-29. sayfalarından kısmi tasarruflarla iktibas edilmiştir.

75 Nitekim fıkıh kitaplarında sıklıkla geçen “el-hurûc mine’l-hilâf mustehabbun”, “hurûcen mine’l-hilâf”, “hurûcen ‘ani’l-hilâf”, “ve li’l-hurûci mine’l-hilâf” vb. ifadeler bunu göstermektedir. Örnek olarak bk. İbnu’l-Humâm, *Şerhu Fethi’l-Kadir*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, ts., I/32.; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû‘ Şerhu’l-Muhezzeb*, Thk: Mahmud Matrûhi, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1997, I/443.; III/76, 193.

76 Bk. Kâsânî, Melikü’l-Ulemâ Alâuddin Ebi Bekr b. Su’ûd, *Bedâi’u’s-Sanâi’ fi Tertibi’ş-Şerâi*, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut, 1982, II/140, 141.; İbnu’l-Hümâm, *Şerhu Fethi’l-Kadir*, II/438.

77 Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fi ‘İlmi Usûli’l-Fıkh*, Thk.: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alevânî, Câmi’atu’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye, Riyâd, 1979, II/200.; İbn Abdisselâm, Sultânü’l-Ulemâ İzzüddin Abdulaziz b. Abdusselâm, *Kavâ’idu’l-Ahkâm fi Mesâlihi’l-Enâm*, Thk.: Mahmud b. Et-Telâmid, Dâru’l-Meârif, Beyrut, ts., II/14.; A. Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, I/349.; İbnu’s-Subkî, *el-İbhâc Şerhu’l-Minhâc*, Thk: Heyet, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1984, II/64.; Şâtibi, *el-İ’tisâm*, II/219.; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulaziz, *Reddu’l-Muhtâr ‘ale’d-Durri’l-Muhtâr*, Dâru’l-Fikr li’t-Tibâ’a, Beyrut, 2000, I/215, II/44.; Şîrvânî, Abdulhamid, *Haşiyetu’ş-Şîrvânî alâ Tuhfeti’l-Muhtâc*, Daru’l-Fikr, Beyrut, ts., II/431.

78 Örnek olarak bk. Karâfî, *el-Furûk*, IV/368.; İbnu’s-Subkî, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, Thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-

Bu terkinin ifade ettiği mananın bir prensip olarak benimsenmesinin altında yatan temel neden ihtiyattır. İhtiyat temelde her hangi bir meselede dinî hükmün netliği konusundaki belirsizlik (iştibâh)ten dolayı meşru görülmüştür. Fıkhi konularda âlimler arasında meydana gelen kimi ihtilafların da bir çeşit "iştibâh" olduğu göz önüne alınırsa "el-hurûc mine'l-hilâf"ın ihtiyât ile ilişkisi daha iyi anlaşılacaktır. Öyle ki Zerkeşî (ö. 794/1392) gibi bazı âlimler bu kuralı doğrudan "ihtiyât" olarak nitelendirmişlerdir.⁷⁹ İhtilaftan kurtulmanın dinî bakımdan teşvik edilmiş bir husus olduğu konusunda âlimlerin büyük çoğunluğu hemfikirdirler.⁸⁰ Hatta bu konuda tam bir ittifak olduğu da söylenmiştir.⁸¹

"El-Hurûc mine'l-hilâf"ın özü kısaca şudur: Bir şeyin caiz olduğu kanaatini taşıyan birinin, içtihat ehli bir âlimin o şeyin haram olduğu kanaatinde olduğuna vakıf olduğunda, o işi (ameli) terk etmesidir. Yahut cevazına inandığı bir işin başka bir müçtehit nezdinde farz olduğunu öğrendiğinde o işi (ameli) mutlaka yapmasıdır. Böylece birinci durumda; her ne kadar kendine göre mübah olsa da, başka bir içtihat haram olduğunu anladığı davranışı terk ederek ya da yapmayarak harama düşme riskinden kurtulmaktadır. İkinci durumda ise farz olan bir ameli yapmak suretiyle farzı terk etmiş olma riskinden kurtulmuş olmaktadır ki bu da ihtilaflı meseleden kurtulmanın ta kendisidir. Deyim yerindeyse mükellef bu tutumla, manevi bakımdan muhtemel risk alanının dışına çıkmış ve selamete ulaşmış olmaktadır. Bir başka deyişle ihtiyatlı davranma cihetine giderek ihtilafların adeta uzlaşımını sağlamaktadır.⁸²

"İhtilâftan kurtulma" prensibini benimseyip uygulamanın meşruiyeti gerekçesinde saklıdır. Şu halde bu prensibi meşru kılan deliller aslında *ihtiyâtı* meşru kılan delillerden başkası değildir. Nitekim âlimlerin genelde bu kuralı ihtiyât bağlamında temellendirmiş olmaları da bunu göstermektedir.⁸³ Belirtelim ki, ihtilâftan kurtulmaya çalışmak, kişiyi şüpheden iyice uzaklaştırıp dini sorumluluk açısından hata riskini bertaraf etme imkânı verdiği için faziletli bir davranış olarak nitelendirilmiştir.⁸⁴ El-Leys b. Sa'd (ö. 175/791) şöyle demiştir: "İhtilaf söz konusu olduğunda

Ali Muhammed Avad, *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1991, I/110.; Suyûti, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 136.; Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahâdir, *el-Mensûr fi'l-Kavâ'id*, Thk: Teyyîr Faik Ahmed Mahmûd, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Su'ûnî'l-İslâmiyye, 2. bs., Kuveyt, 1985, II/128, 133.; İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, I/32.

79 Zerkeşî, *el-Mensûr*, II/133.; Krş.: İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, II/145.

80 Bk. İbnü's-Subkî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, I/111.; Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 136.

81 Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Muslim b. El-Haccâc*, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 2. bs., Beyrut, 1971, II/23.; Ramlî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Ğâyetu'l-Beyân Şerhu Zeyd'ibn Reslân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., s. 21.

82 Bk. Cerhezî, Abdullah b. Süleyman, *el-Mevâhibi's-Seniyye* (Muhammed Yasin b. İsa el-Fâdânî'nin *el-Fevâidu'l-Ceniyye 'Ale'l-Mevâhibi's-Seniyye*'sinin içinde.) Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. bs., Beyrut, 1996, II/172.

83 İhtiyatın meşruiyetini gösteren deliller ve tartışmalar hakkında bk. Pala, *İhtiyat*, s. 205-235.

84 Bk. İbn Receb, Zeynuddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddin b. Ahmed el-Hanbelî, *Câmi'u'l-'Ulûmi ve'l-Hikem*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987, s. 111.

ihtiyata en uygun olanı alırız.”⁸⁵ Karâfi çeşitli biçimlerde tezahür eden “el-hurûc mine'l-hilâf” kaidesini açıklarken şöyle diyor: “Âlimler bir işin mübah mı haram mı olduğunda ihtilaf ederlerse, vera'a uygun olan o işin yapılmamasıdır. Şayet ihtilaf, o işin mübah mı vacib (farz) mı olduğu hakkında ise, vera'a uygun olan –kendi mezhebi açısından sorumluluktan çıkmış olması için vucubiyetine inanmakla birlikte- o işin yapılmasıdır. Aynı şekilde ihtilaf bir işin mendupluğu ile haramlığı konusunda ise vera'a uygun olan o işin yapılmamasıdır. Mekruh ile vacipliği hakkında olursa vera'a uygun olan o işin yapılmasıdır. Bir şeyin meşru olup olmadığı tartışmalı ise, yine vera'a uygun olan o işin yapılmasıdır.”⁸⁶

Bu kurala ilişkin son olarak şunu da ifade etmek gerekir. Bu kural sadece farklı mezheplerin ihtilafları dikkate alınarak uygulanmamış, aynı zamanda her mezhep kendi içindeki görüş ayrılıklarını da dikkate alarak gerektiği yer ve zamanda uygulamaya çalışmışlardır.⁸⁷

Birinci kuralda olduğu gibi bu prensibinde nasıl uygulandığını göstermek üzere hem ibadetler hem de muamelattan uygulama örnekleri vermek yerinde olacaktır.

3.1. İbadetlerle İlgili Uygulamalar

1- Hanefilere göre hacca giden kimse şayet iki mikat yerinden (Örneğin Medine'den giden kimse Zül'l-Huleyfe ve el-Cuhfeden) geçmek durumunda olursa onların Mekke'ye en uzak olanında ihrama girmesi daha faziletli kabul edilmiş ve bu da “ihtilâftan kurtulmak” gerekçesine dayandırılmıştır.⁸⁸ Aynı şekilde hacceden kişinin Kâbeyi tavaf etmeye, -bütün vücuduyla Haceru'l-Esved'in önünden geçmesi için- Haceru'l-Esved'in bulunduğu Rukn-ü Yemânî tarafından başlamasının gerekli görülmesi de bu kuralla gerekçelendirilmiştir.⁸⁹ Çünkü Şâfiîlere göre bu şekilde başlamayanın tavafı sahih olmaz.⁹⁰

2- Hanbelîler zekâtın –varsa şayet- sekiz sınıfın hepsine, yoksa var olanlar arasında bir tercihe gitmeksizin tümüne verilmesinin müstehap olduğunu söyle-

85 İbn Abdilber, *Câmi'u Beyânî'l-İlmi ve Fadlih*, Thk.: Ebu'l-Eşbâl ez-Zuheyri, Dâru'bni'l-Cevzi, ed-Demmâm/S. Arabistan, 1994, II/906.

86 Karâfi, Şihabuddin Ahmed b. İdris, *Envâru'l-Burûk fi Envâ'i'l-Furûk*, Thk.: Halil Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998., IV/368.; Krş.: Karâfi, *ez-Zehîra*, Thk.: Muhammed Haccî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994, XIII/247.

87 Bk. Dimyâti, es-Seyyid el-Bekri b.es-Seyyid Muhammed, *İânetu't-Tâlibîn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., I/269.; Şîrvânî, *Haşiyetu's-Şîrvânî*, II/243.; Şîrbînî, el-Hatîb Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'âni Elfâzi'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., I/227.

88 Timurtâşi, Şemsuddin Muhammed b. Abdullah, *Tenvîru'l-Ebsâr ve Câmi'u'l-Bihâr* (İbn Âbidin'in *Reddu'l-Muhtâr*'ı içinde), II/476.; Haskefi, *ed-Durru'l-Muhtâr*, II/476.

89 İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II/494.; İbn Nuceym, *el-Bahru'r-Râik*, II/353.; İbn Âbidin, *Reddu'l-Muhtâr*, II/495.

90 Dimaşkı, *Kifâyetu'l-Ehyâr*, s. 215.; Dimyâti, *İânetu't-Tâlibîn*, II/297.

mişlerdir.⁹¹ Zira zekâtın Kur'ân'da zikredilen sarf (verilecek) yerleri sekiz sınıf insandır.⁹² Bunların tümüne mi verilecek yoksa tek bir sınıfa, hatta bir sınıftan bir kişiye verilebilir mi? diye ihtilaf edilmiştir.⁹³ Şâfiîler zekâtın sekiz sınıfa –varsa eğer- verilmesi gerektiği kanaatindedirler.⁹⁴ Cumhur ise bunlardan her hangi bir sınıfa verilebileceği,⁹⁵ hatta Hanefî ve Mâlikîlere göre bir sınıftan tek bir kişiye bile verilebileceği görüşündedirler. İşte bu "ihtilaftan kurtulmak" için (özellikle Şâfiîler bunu zorunlu gördükleri için) imkân dâhilinde zekâtı sekiz sınıfa yaymak müstehap kabul edilmiştir. Hanbelîler Zekâtın nisaba ulaşınca yıl dolmadan evvel verilmesinin caiz olup olmaması yönündeki ihtilaftan⁹⁶ dolayı, zamanından önce vermemenin daha faziletli olduğu şeklindeki görüşlerini de bu kurala dayandırmışlardır.⁹⁷

3- Şâfiî mezhebine göre abdestli iken uyuklayan kişi, eğer makatı üzerine "mütemekkin" bir vaziyette ise, uykusu ister uzun ister kısa (derin veya hafif) olsun abdesti bozulmaz.⁹⁸ Ancak uykunun (uzun veya kısa, hafif ya da derin olma vb.) durumunu esas alanlara göre abdest bozulduğundan⁹⁹ "ihtilaftan kurtulmak" için böyle birinin abdest almasının müstehap olacağı söylenmiştir.¹⁰⁰

4- Karâfî'nin yukarıda zikrettiğimiz açıklamasının devamında şöyle bir örnek vermiştir. Fâtihâ'nın cenaze namazında okunup okunamayacağı konusunda ki ihtilafta İmam Şâfiî okunması gerektiğini (farz olduğunu) söylerken¹⁰¹ İmam Mâlik bunu mekruh saymıştır.¹⁰² Bu sebeple Mâlikîler "ihtilaftan kurtulmak" için Fâtihâ'nın okunmasının uygun olacağını ifade etmişlerdir.¹⁰³ Namazda besmelenin çekilip çekilmeyeceği yönündeki ihtilafta da aynı şey söylenmiştir.¹⁰⁴

İbadetlerin Allah (c.c.) ile kulu arasındaki özel münasebete dair mükellefiyetler olması hasebiyle, o görevleri eda ederken uhrevî sorumluluktan kurtulma konusunda kalbin tatmin olması saiki ön plana çıkmaktadır. Kanaatimizce bu sebepten olsa gerek ki bu ilkenin ibadetler alanında daha fazla işletilmiş olduğunu görüyoruz.

91 Buhûti, Mansûr b. Yunus, *Dekâiku Uli'n-Nuhâ li Şerhi'l-Muntehâ*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1996, I/462.

92 Bk. Tевbe, 9/60.

93 Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, II/47.; Osmânî, *Rahmetu'l-Umme*, s. 185.

94 Nevevî, *el-Mecmû'*, VI/205.

95 Osmânî, *Rahmetu'l-Umme*, s. 185.

96 Osmânî, *Rahmetu'l-Umme*, s. 163.

97 Buhûti, *Keşşâfu'l-Kınâ*, Thk: Hilâl Musaylihî Mustafa Hilâl, Dârul-Fikr, Beyrut, 1982, II/265.

98 Şâfiî, *el-Um*, VII/264.; Cüveynî, *Nihâyetu'l-Matlab*, I/124.

99 Bk. Osmânî, *Rahmetu'l-Umme*, s. 43.

100 Nevevî, *Ravdatu't-Tâlibin ve 'Umdetu'l-Muttekin*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1984, I/74.; Dîmaşkı, Takiyyuddin Ebu Bekr b. Muhammed, *Kifâyetu'l-Ehyâr fi Halli Gâyeti'l-İhtisâr*, Th.: Ali Abdulhamid Baltacı-Muhammed Vehbî Süleymân, Dârul-Hayr, Dîmaşk, 1994, s. 38.

101 İmrânî, Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr, *el-Beyân fi Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'i*, Thk. Kasım en-Nûrî, Dârul-Minhâc, Beyrut, 2000, III/66.; Nevevî, *el-Mecmû'*, VI/187.

102 Nefrâvî, *el-Fevâkihu'd-Devânî*, I/297.

103 Karâfî, *ez-Zehira*, XIII/247.; Hattâb, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibu'l-Celil*, Dârul-Fikr, 2. bs., Beyrut, 1978, II/215.; Nefrâvî, *el-Fevâkihu'd-Devânî*, I/178.

104 Karâfî, *ez-Zehira*, XIII/247.

3.2. Muamelât İle İlgili Uygulamalar

Birinci ilkenin Malikîler tarafından hem ibadetler hem de muamelatta uygulanmasında olduğu gibi bu ilke de, bütün mezhepler tarafından, fikhî meselelerin muamelat kısmında da uygulanmıştır. Buna dair birkaç örnek şöyledir:

1- Hanefî,¹⁰⁵ Şafîî¹⁰⁶ ve Hanbelîlere¹⁰⁷ göre nikâh akdinin sahih olması için akit esnasında en az iki şahidin bulunması şarttır. Aksi halde nikâh Hanefîlere göre fasit,¹⁰⁸ diğerlerine göre ise batıldır.¹⁰⁹ Buna karşılık Malikîler nikâh akdi esnasında şahit bulundurulmasını şart koşmazlar. Onlara göre evlenen çiftlerin herkes tarafından evlendiklerinin zifaktan önce bilinecek şekilde duyurulması (*i'lân*) şarttır.¹¹⁰ Ancak Malikîler akit esnasında şahitlerin bulunmasını şart koşan çoğunluğun ihtilafını dikkate alarak nikâhta şahit bulundurmanın mendup olduğunu söylemişlerdir.¹¹¹ Mâlikî âlimlerinden es-Sâvî (ö. 1241/1825) ihtilaftan çıkış mantığını şöyle açıklamaktadır: “İşin özü şudur; Nikâhın şahitlendirilmesi vacip (farz), akit esnasında hazır bulundurulmaları ise menduptur. Akit esnasında hazır bulunurlarsa her iki durum da, yani hem farz hem de mendup yerine getirilmiş olur. Akit esnasında hazır olmayıp da zifaf öncesi mevcut olurlarsa o zaman da farz yerine gelmiş olur; ama mendubun gereği yapılmamış olur.”¹¹² Görüldüğü gibi burada şahitlerin akit esnasında bulunması halinde her iki hükmün gereği yerine getirilmiş olacağından manevî sorumluluktan tam anlamıyla kurtulmuş olunacaktır.

2- Bir kimse belli bir yere yük taşımak üzere bir binek hayvanını kiralayacak olursa, Şafîîler ve Hanbelîlere göre belirsizlik olup anlaşmazlığa yol açmaması için hayvan sahibinin yüklenen şeyin ne olduğunu görmesi veya niteliklerini bilmesi şarttır.¹¹³ Hanefîlere göre ise yükün mutad olması halinde bu şart aranmaz. Taşınacak şeyin belirli ve bilinir olması gerektiğinden kıyasa göre böyle bir kira akdinin caiz olmaması gerekiyordu. Fakat Hanefîler istihsanen buna cevaz vermişlerdir. Bu istihsanın gerekçesi ise Hanbelî ve Şafîîlerin benimsediği görüşe aykırı uygulamadan doğacak sakıncadan çıkıştır.¹¹⁴

105 Dâmâd, Abdurrahman b. Myhammed, Şeyhizâde, *Mecma'u'l-Enhur Şerhu Multeka'l-Ebhur*, Thk.: Halil Umrân el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I/472.

106 Şafîî, *el-Um*, V/24.; Şirâzî, *el-Muhezzeb*, II/436.

107 Ebu'l-Hattâb, Mahfûz b. Ahmed, *el-Hidâye 'alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Thk.: Abdullatif Hemîm-Mahir el-Fahl, Muessesetu Ğarrâs, byy., 2004, s.387.

108 Meydânî, Abdulğani, *el-Lubâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts., III/22.

109 İbn Muflih, Şemsuddin Muhammed b. Muflih, *el-Mubdi'*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, VI/121.; Ensârî, Şeyhu'l-İslâm Ebû Yahyâ Zekerîyya b. Muhammed, *Fethu'l-Vehhâb bi Şerhi Menheci't-Tullâb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, II/42.

110 İbn Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktasid*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2004, III/44.

111 Sâvî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Bulğatu's-Sâlik liekrabi'l-Mesâlik*, Dâru'l-Meârif, byy., ts., II/339.

112 Sâvî, *Bulğatu's-Sâlik*, II/339.

113 İbn Kudâme, *el-Kâfî*, II/172.

114 İbn Âbidin, *Reddu'l-Muhtâr*, VI/90.

3- Detaylardaki farklılık bir taraf bırakılacak olursa genel olarak: Bir kimsenin, veresiye sattığı bir malı aynı kişiden daha ucuz bir fiyatla peşin olarak satın alması veya peşin satın veresiye alması" şeklinde tanımlanan 'bey'û'l-'îne' uygulamasını esasen caiz gören alimler, caiz görmeyenlerin görüşlerini ve gerekçelerini dikkate alarak mekruh saymışlardır.¹¹⁵ Benzer bir durum kaparo almanın hükmü konusunda vardır. Genelde Hanefiler, Malikiler ve Şafiilerin cevaz vermediği bu uygulamaya Hanbeliler cevaz verirler. Fakat cumhurun karşı görüşünü dikkate alan kimi âlimler yasak tarafın tercih edilmesinin daha uygun olacağını belirtmişlerdir. Ancak günümüz fukahasının yaklaşımı, anlaşmazlığa yol açmayacak tarzda oluşan örf ve iktisadi ve ticari hayatın gerektirdiği zorunluluklar sebebiyle caiz olduğu yönünde tezahür etmektedir.¹¹⁶

4. KAİDELERİN MUKAYESESİ

Her iki kural açısından ifade etmek gerekir ki; yöneldikleri amaç dikkate alındığında bu kuralların başka usûlî/fıkhî ilkeler veya meselelerle doğrudan ya da dolaylı alakası bulunmaktadır. Bunlardan çoğunluğu karşı görüşün dikkate alınmasının gerekçesini teşkil etmektedir. Bu ilişkinin detayı ayrı bir çalışmanın konusu olabileceğinden sadece isimlerini vermekle yetiniyoruz. Bu ilkeler; istihsan, maslaht-ı mürsele, sedd-i zerâ'i, i'tibâr-ı'l-meâlât (eylemlerin sonucunu dikkate alma), ihtiyat, delillerin uzlaştırılması (*el-cem'*), tercih, raf'û'l-harac (zorluğun kaldırılması), içtihat hata ve isabet meselesi, kanuna karşı hile, iki hüküm arasında başka bir hüküm verme ve telifidir.¹¹⁷

Bu iki kuralın karşılaştırmasına dair tespitlere gelince bu konuda yaptığımız araştırma ve incelemelerimiz bu iki kural arasındaki ortak ve farklı yönlerle ilişkin olarak Muhammed el-Emin eş-Şeyh'in yaptığı tespitlerin büyük oranda isabetli olduğunu ortaya koymuştur. Kendi tespit ve değerlendirmelerimizle birlikte ilgili tespitleri şöyle ifade edebiliriz:¹¹⁸

1- Malikîlerde murâ'ātu'l-hilâf biri olayın vukuundan önce diğeri de sonra olmak üzere iki şekilde olmaktadır. Olayın vukuundan önce uygulanan murâ'ātu'l-hilâf umumiyetle müstehaptır ve bu manada el-hurûc mine'l-hilâf'a tekabül etmektedir. Yani aynı manayı ifade etmektedir. Olayın vukuundan sonra ise hükmün hukukî sakıncalarından kaçınmak esas olduğundan uygulanması vacip olarak görülmüştür. Murâ'ātu'l-hilâf bu noktada özel bir anlam kazanmaktadır ve Malikîlerin

115 Bk. Şâzeli, s. 53-64.

116 Kallek, Cengiz, "Kaparo", *DİA*, C. 24, s. 340.

117 Değerlendirmeler için bk. Eş-Şeyh, *Murâ'ātu'l-Hilâf*, 135-241.; Şakrûn, *Murâ'ātu'l-Hilâf*, s. 251-269.

118 Eş-Şeyh, *Murâ'ātu'l-Hilâf*, s. 107-111.

bu ilkeyi bir usul ilkesi olarak görmelerinin nedeni budur. Bu yönüyle el-hurûc mine'l-hilâf'tan ayrılmaktadır.

2- Özel anlamıyla murâ'âtü'l-hilâf istihsan, maslahat, sedd-i zerâ'i, i'tibâru'l-meâlât (eylemlerin sonucunu dikkate alma) gibi gerekçelere dayanırken, el-hurûc mine'l-hilâf daha çok şüpheli durumlardan kaçınma, ihtiyat vb. gerekçelere dayanmaktadır. Belirtilmelidir ki Hanefi fakihlerinin istihsan yaparak verdikleri hükümlerin azımsanmayacak kadar bir kısmındaki temel saik ihtiyattır, dolayısıyla ihtilaftan çıkıştır.¹¹⁹ Diğer yandan Malikilerin istihsan gerekçesiyle uyguladıkları murâ'âtü'l-hilâf'ın da, Hanefilerin kıyas ya da genel kuralı bırakarak hakkaniyet ve nesafetin gereğine dönmek şeklindeki istihsanıyla¹²⁰ aynı manayı ifade ettiği söylenebilir. Ayrıca genel olarak fakihlerin başta ibadetler ve aile hukuku ile ceza hukukunun bazı meselelerinde ihtiyatı esas almanın vacip olduğu yönündeki "ihtilaftan çıkış" yaklaşımlarının¹²¹ da gene Malikilerin bu istihsan anlayışlarıyla örtüştüğü ifade edilebilir.

3- Özel anlamında murâ'âtü'l-hilâf/karşı görüşü gözetmeyi uygulayan fakih kendi görüşünün gereği olan fikhî sonucunu bir tarafa bırakmamaktadır. Yani özü itibariyle o meselede kendi kanaatine neden olan metodu terk etmemekte, muhafaza etmektedir. Bununla beraber kendi görüşünün doğurduğu sakıncalı neticelere bakarak görüşünü yeniden gözden geçirip karşı görüşün deliline bakarak doğurduğu fikhî/hukukî neticeleri uygulamaktadır. Oysa el-hurûc mine'l-hilâf/ihtilaftan çıkış kuralını uygulayan kimse için böyle bir durum söz konusu değildir. Bu kimse kendi görüşüyle çelişkiye düşmeyecek tarza uygulama yapmaktadır. Diğer bir ifadeyle her iki görüşün de fikhî sonuçlarını uygulamış olmakta ve şüpheli durumdan kurtulmak istemektedir. İki ilke açısından bu ayrım önemlidir. Zira dikkat edilmediğinde yanlış değerlendirmelere yol açabilir.¹²²

4- Karşı görüşü gözetme ilkesi hukukî neticeler doğurmakta, değişiklikler meydana getirmektedir. İhtilaftan çıkış ise dinî/hukukî bir zorunluluk olmayıp daha ziyade kişilerin inisiyatifine bağlı bir davranıştır.

5- Malikilerdeki özel anlamıyla karşı görüşün gözetilmesi ilkesi bir fıkıh usûlü kuralı iken, ihtilaftan çıkış ilkesi fikhî bir kuraldır. Bizim kanaatimiz bu ikincisinin de fıkıh usûlü içine derç edilmesi ve teorik yapısının tespit edilmesi gerektiği yönündedir.

119 Örnekler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XIII/123.; Kâsânî, *el-Bedâi'*, I/71.; II/99, 106.; III/62.; V/73.

120 Bu manadaki istihsan hakkında bk. Kılıç, Muharrem, "Karşılaştırmalı Hukuk Tarihinde Metodolojik Formalizmin Aşılmasında İki Yöntem: İstihsan ve Equity", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2003, sayı: 1, s. 147-165.

121 Bk. Pala, *İhtiyat*, s. 79-80.; 169-191; 195-198.

122 Eş-Şeyh, *Murâ'âtü'l-Hilâf*, s. 107.

6- Özel anlamıyla karşı görüşü gözetme ilkesini herkes uygulayamaz. Onu uygulayacak kişinin gerekli bilgi birikimine ve hüküm istinbat etmek için lazım olan donanıma sahip olması gerekir. Diğer kural ise her Müslümanın uygulayabileceği bir özelliğe sahiptir.

7- Her iki ilkenin ortak oldukları nokta ise şudur. İki ilkede de karşı görüşün nazarı dikkate alınması vardır. Her iki ilkenin de uygulanması halinde mükellefin dinî/hukukî sorumluluktan kesin surette çıkmış olması söz konusudur. Fıkıh kitaplarında âlimlerin bu iki ilkeye delalet eden ifadeleri birbirinin yerine kullandıklarına şahit olmaktayız. Kanaatimize göre bunun sebebi onların her iki ilkenin birleştiği bu ortak yönü dikkate almış olmalarıdır. Hatta belki bu yönlerine dikkat çekmeyi de kastetmiş olabilirler.

SONUÇ

Bu çalışmada ortaya konan bilgilerden ulaştığımız neticeleri maddeler halinde belirtmek gerekirse şunları ifade edebiliriz:

- Bu kuralların şartları tahakkuk ettiği ve gerektiği durumlarda uygulanmasının müstehap olduğu konusunda bütün âlimler aynı düşünceyi paylaşmışlardır.
- Her iki ilkenin işletilmesindeki başlıca amaç genelde Müslümanlar arasındaki ihtilaf ve ayrılıkların dairesini olabildiğince daraltmak; özelde ise ilim erbabı arasındaki fıkha dayalı görüş ayrılıklarının maksimum düzeyde uzlaşımını sağlamaktır. Bunun Müslüman toplumdaki uzlaş kültürüne dolaylı biçimde katkısı olacaktır.
- Fıkıhî meselelerde bu kuralların geniş bir uygulama alanı olduğu gözlenmiştir.
- Fukahanın bu kaidelere ilişkin uygulamalarından anlaşılmaktadır ki karşı görüşü yok saymak doğru bir tutum değildir. Durum böyle olunca meşru dairede ortaya konmuş içtihadî görüşler konusunda taassup göstermenin haklı bir nedeni yoktur.
- Fıkıhî meseleler üzerinde düşünen ve değerlendirme yapan ilim erbabının karşı görüşü reddetme konusunda aceleci davranmaması gerekir.
- Bu kuralların işletilmesi mutlak surette olmayıp bir takım kayıtlar ve şartlar çerçevesinde ancak meşru olabilmektedir. Bu ölçütler her iki görüş sahiplerini gelişigüzel hareket etmekten alıkoyacaktır.
- Her iki ilkenin başta ihtiyat olmak üzere vera, istihsan, sıkıntının giderilmesi (*raf'ü'l-harac*) gibi başka usûlî ve fıkıhî ilkelerle doğrudan ya da dolaylı ilişkisi

bulunmaktadır.

- “Murâ’âtu’l-hilâf” Maliki ekolünün usul literatüründe bir “asıl” olarak yer almış olmasına rağmen, hemen hemen aynı amaca hizmet eden ve diğerinden daha yaygın biçimde fıkıh eserlerinde kullanılan “el-hurûc mine’l-hilâf” ilkesi usulü fıkıh meseleleri arasında yer almamıştır. Kanaatimiz bu ilkenin de fıkıh usulü ilminin münderecatı arasında yer alması gerektiği yönündedir.
- Bu ilkelerin uygulanışında dikkate alınacak görüşün hatırı sayılır delili olan görüş olması gerektiği anlaşılmaktadır. Her aykırı görüş dikkate alınmaz.
- Bu iki kaide her ne kadar bazı noktalarda birleşseler de, ayrıldıkları noktalar da bulunmaktadır. Özellikle amaç noktasında birleşmektedir. Ancak “murâ’âtu’l-hilâf”ın iki şekli bulunduğu bunlardan biri (olay vukuundan önceki) “el-hurûc mine’l-hilâf” ilkesiyle aynı anlamı ifade ederken, olay sonrası uygulanan şekli farklıdır.
- Fakihler bu ilkeleri tespit edip ihtilafların muhtemel hukukî ve uhrevî sakıncalarını bertaraf etmek üzere kullanırlarken, asla boşluktan hareket etmemişlerdir. Bilakis bu kuralları destekleyici tarzda bir takım şer’î gerekçelere dayanmışlardır.

KAYNAKLAR

- A. Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed (ö. 730/1330), *Keşfu’l-Esrâr ‘an Usûli’l-Pezdevî*, Thk: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Abderî, Ebû Abdullah Muhammed Yûsuf, *et-Tâc ve’l-İklîl li Muhtasari Halîl*, Dâru’l-fıkr, Beyrut, 1398/1977.
- Accâc, Muhammed, *es-Sunnetu Kable’t-Tedvîn*, Mektebetu Vehbe, 2. bs., Kahire, 1988.
- Alâî, Salahuddin Ebû Saîd Halil b. Keykeldî, *Tahkiku’l-Murâd fî ennen’n-Nehye Yektadi’l-Fesâd*, Thk: İbrahim Muhammed Seklinî, Dâru’l-Fıkr, (Ofset bs.), Dımaşk, 1982.
- Ali Haydar, *Dureru’l-Hukkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm*, Arapça’ya çeviren ve tahkik eden: Fehmî el-Hüseynî, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Apaydın, H. Yunus, *İslam Hukuk Usûlü*, Kimlik Yayınları, Kayseri, 2016.
- Apaydın, Hacı Yunus, *İslam Hukukunda Hukuki İşlemlerin Hükümsüzlüğü*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
- Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye Şerhu’l-Hidâye*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- Bâcî, Ebu’l-Velîd Süleyman b. Halef, *İhkâmu’l-Fusûl fî Ahkâmî’l-Usûl*, Thk: Abdullah Muhammed el-Cubûrî, Müessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1989.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Et-Tayyib, *et-Takrîb ve’l-İrşâd “es-Sağîr”*, Thk: Abdulhamid b. Ali, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1998.

- Bardakoğlu, Ali, "**Kur'ân ve Hukuk**", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları I*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.
- Başaran, Selman, "**Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi**", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 3, C. 3, Sy.: 3, Bursa, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahih*, Thk.: Mustafâ Dîb el-Buğâ, Dâru'bni Kesîr, 3. bs., Beyrut, 1987.
- Buhûtî, *Keşşâfu'l-Kmâ'*, Thk: Hilâl Musaylihî Mustafa Hilâl, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1982.
- Buhûtî, Mansûr b. Yunus, *Dekâiku Ulî'n-Nuhâ li Şerhi'l-Muntehâ*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1996.
- Burhânî, Burhânuddîn Mahmud b. Ahmed b. Mâze, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, Thk.: Abdulkarim el-Cundî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Cerhezî, Abdullah b. Süleyman, *el-Mevâhibi's-Seniyye* (Muhammed Yasin b. İsâ el-Fâdânî'nin *el-Fevâidu'l-Ceniyye 'Ale'l-Mevâhibi's-Seniyye*'sinin içinde.) Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. bs., Beyrut, 1996.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Thk: İbrahim el-Ebyârî, Daru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrut, 1984.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdillâh, *et-Telhis fî Usûli'l-Fıkıh*, Thk: Abdullah en-Niyâbi-Şebeyr Ahmed el-Omerî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1996.
- Cüveynî, *Nihâyetü'l-Matlab fî Dirâyeti'l-Mezheb*, Thk.: Abdulazim ed-Dîb, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 2007.
- Dâmâd, Abdurrahman b. Myhammed, Şeyhizâde (ö. 1078/1668), *Mecma'u'l-Enhur Şerhu Multeka'l-Ebhur*, Thk.: Halil Umrân el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Dımaşkî, Takiyyuddîn Ebu Bekr b. Muhammed, *Kifâyetü'l-Ehyâr fî Halli Ğâyeti'l-İhtisâr*, Th.: Ali Abdulhamîd Baltacı-Muhammed Vehbî Süleymân, Dâru'l-Hayr, Dımaşk, 1994.
- Dimyâtî, es-Seyyid el-Bekrî b.es-Seyyid Muhammed, *İ'ânetu't-Tâlibîn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sunen*, Thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Ebû Herbîd, Âtîf Muhammed, "**Eseru Te'vilu'n-Nassi's-Şer'î fi'l-İhtilâfi'l-Fıkhi**", *Mu'temeru "en-Nassu beyne't-Tahlîl ve't-Te'vil ve't-Telakkî"*, (sempozyumda sunulmuş bildiri), Câmî'atu'l-Aksâ, Gazze, 2006.
- Ebû Ya'lâ, el-Kâdı Muhammed b. El-Hüseyn el-Ferrâ, *el-'Udde fî Usûli'l-Fıkıh*, Thk: Ahmed b. Ali el-Mübarekî, 2. bs., Riyâd, 1990.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî, *Kulliyâtü Ebi'l-Bekâ*, Nşr: Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî, Muessesetu'r-Risâle, 2. bs., Beyrut, 1993.
- Ebu'l-Hattâb, Mahfûz b. Ahmed, *el-Hidâye 'alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Thk: Abdullatif Hemîm-Mahir el-Fahl, Muessesetu Ğarrâs, byy., 2004.
- El-Bağdâdî, Ebu Ali Muhammed b. Ahmed, *el-İrşâd ilâ Sebîli'r-Reşâd*, Thk.: Abdullah et-Turkî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1998.
- el-Helbûsî, Kayser Hamed, "**el-Hilâf ve'l-Hurûc Minhu**", *el-Mu'temeru'l-İlmiyyu's-Sânî li kulliyeti'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, er-Ramâdî, 2012.
- Ensârî, Şeyhu'l-İslâm Ebû Yahyâ Zekerîyya b. Muhammed, *Fethu'l-Vehhâb bi Şerhi Menheci't-Tullâb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.

- Er-Rukî, *Nazariyyetu't-Tak'idi'l-Fikhî ve Eserhâ fi'htilâfi'l-Fukhâ*, Meşûrâtü Kulliyeti'l-Âdâb, ed-Dâru'l-Beydâ, 1994.
- es-Salâheyn, Abdulmecid, “*el-Hurûc mi'l-Hilâf: Mefhûmuhû ve Davâbituhû fi'l-Fikhî'l-İslâmî*”, *Havliyyetu Kulliyeti's-Şer'ati ve'l-Kânûn bi Câmi'ati Katar*, Doha, 2001.
- Eş-Şeyh, Muhammed el-Emin, *Murâ'atu'l-Hilâf fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî*, Dubâi, 2002.
- Fevzî, Rıfat, *Tevsiku's-Sunne fi'l-Karni's-Sâni'l-Hicrî: Ususuhû ve't-Ticâhâtuh*, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1981.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fi'l-Mezheb*, Thk.: Ahmed Mahmud İbrahim – Muhammed Tâmir, Dâru's-Selâm, Kahire, 1417/1996.
- Hafîf, Ali, *Esbâbu İhtilâfi'l-Fukahâ*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2. bs., Kahire, 1996.
- Halil, Halil b. İshak, *Muhtasar Halil*, Tsh.: Ahmed Nasr, Kahire, 1981.
- Haskefî, Alâuddîn Muhammed b. Ali, *ed-Durru'l-Muhtâr* (İbn Âbdîn'in *Reddu'l-Muhtâr*'ı Beyrut, 1992 içinde).
- Hattâb, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibu'l-Celîl*, Dâru'l-Fikr, 2. bs., Beyrut, 1978.
- Hın, Mustafa Said, *Eseru'l-İhtilâfi fi'l-Kavâ'id-i-Usûliyyeti fi'htilâfi'l-Fukahâ*, Muessesetu'r-Risâle, 5. bs., Beyrut, 1989.
- İbn Abdilber, *Câmi'u Beyâni'l-İlmi ve Fadlih*, Thk.: Ebu'l-Eşbâl ez-Zuheyri, Dâru'bni'l-Cevzi, ed-Demmâm/S. Arabistan, 1994.
- İbn Abdisselâm, Sultânü'l-Ulemâ İzzuddîn Abdulazîz b. Abdusselâm (ö. 660/1262), *Kavâ'idu'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enâm*, Thk.: Mahmud b. Et-Telâmîd, Dâru'l-Me'ârif, Beyrut, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz, *Reddu'l-Muhtâr 'ale'd-Durri'l-Muhtâr*, Dâru'l-Fikr li't-Tibâa, Beyrut, 2000.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl el-Hanbelî, *Kitâbu'l-Cedel 'alâ Tarikati'l-Fukahâ*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Bursaid/ez-Zâhir/Mısır, ts.
- İbn Arefe, Muhammed b. Muhammed, *el-Hudûd* (Rassâ'in *Şerhu Hudûdi'bni 'Arefe*'si içinde).
- İbn Kudâme, *'Umdetu'l-Fikh*, Thk.: Ahmed Azuz, el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2004.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *el-Kâfi fi Fikhi Ahmed*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1994.
- İbn Kudâme, *el-Muğni*, Mektebetu'l-Kâhire, Kahire, 1968.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbn Muflih, Şemsuddîn Muhammed b. Muflih, *el-Mubdi'*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1997.
- İbn Nuceym, Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed (ö. 970/1502), *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- İbn Receb, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbuddîn b. Ahmed el-Hanbelî, *Câmi'u'l-Ülûmi ve'l-Hikem*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987.
- İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktasid*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2004.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Rüşd el-Hafîd (ö. 520/1125), *el-Beyân ve't-Tahsil*, Thk.: Muhammed Hacı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. bs., Beyrut, 1988.
- İbnu'l-Cellâb, Ubeydullah b. El-Hüseyn (ö. 378/988), *et-Tefri' fi Fikhi'l-İmâm Mâlik b. Enes*, Thk.: Seyyid Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2007.

- İbnu'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- İbnu's-Subkî, *el-İbhâc Şerhu'l-Minhâc*, Thk: Heyet, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
- İbnu's-Subkî, Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Ali, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Avad, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.
- İbnu's-Şyeh, Muhammed Elemin Veledü Sâlim, *Murâ'âtü'l-Hilâf fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî ve 'Alâkatuhâ bi Ba'di Usûli'l-Mezheb ve Kavâ'idih*, Dâru'l-Buhûsi li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâit-Turâs, Dabi, 2002.
- İmrânî, Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr, *el-Beyân fi Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, Thk. Kasım en-Nûrî, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 2000.
- İsfehânî, er-Râğib el-Hüseyn b. El-Mufaddal (ö. 425/1034), *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Thk.: Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem-Dimaşk ve ed-Dâru's-Şâmiyye-Beyrut, 1992.
- Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usulü*, Rağbet Yayınları, 4. bs., İstanbul, 2016.
- Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mu'cemu Luğati'l-Fukahâ*, Dâru'n-Nefâis, 2. bs., Beyrut, 1988.
- Karâfî, *ez-Zehîra*, Thk.: Muhammed Haccî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.
- Karâfî, Şihabuddîn Ahmed b. İdris (ö.684/1285), *Envâru'l-Burûk fi Envâ'i'l-Furûk*, Thk.: Halil Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Kâsânî, Melikü'l-Ulemâ Alâuddîn Ebi Bekr b. Su'ûd, *Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1982.
- Keşnâvî, Ebu Bekr b. Hasan, *Eshelu'l-Medârik Şerhu İrşâdi's-Sâlik*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2. bs., ts.
- Kılıç, Muharrem, "Hukuki Görüş Ayrılıkları (İhtilâf) ve Hilâf'a Riayet (Mürââtü'l-Hilâf) İlkesi Konusunda Şatibi'nin Yaklaşımı", *Marife Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 2, Konya, 2005.
- Kıyıcı, Selahattin, *İslam Hukukunda Örf ve Adet*, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 2. bs., Erzurum, 2002.
- Konevî, Kâsım b. Abullah, *Enisu'l-Fukahâ*, Thk: Ahmed b. Abdurrezzak el-Kubeysî, Müessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 2. bs., Beyrut, 1987.
- Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, 3. bs., İstanbul, 2013.
- Mahdûm, Mustafa b. Kerâmetullah, *Kavâ'idu'l-Vesâil fi's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dâru İşbiliyâ, Riyad, 1999.
- Makkarî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *el-Kavâ'id*, Thk.: Ahmed b. Abdullah, Merkezi İhyâit-Turâsi'l-İslâmî li Ma'hadi'l-Buhûsi'l-İlmiyye bi Câmi'ati Ummi'l-Kurâ, Mekke, ts.
- Meydânî, Abdulğani, *el-Lubâb fi Şerhi'l-Kitâb*, Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Meyyâre, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Şerhu Meyyâreti'l-Fâsi 'alâ Tuhfeti'l-Hukkâm fi Nuketi'l-'Ukûdi ve'l-Ahkâm*, Thk.: Abdullatûf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- Mut'inî, Abdulazîm, *el-Fıkhu'l-İctihâdî beyne 'Abkariyyeti's-Selef ve Meâhizi Nâkıdih*, Mektebetu Vehbe, Kahire, ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahih*, Nşr: Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- Nefrâvî, Ahmed b. Ğanîm, *el-Fevâkihu'd-Devânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1994.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sunen*, Dâru'l-Ma'rife, 5. bs., Beyrut, 1999.

- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb*, Thk: Mahmud Matrûhî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Muslim b. El-Haccâc*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2. bs., Beyrut, 1971.
- Nevevî, *Ravdatu't-Tâlibîn ve 'Umdetu'l-Muttekîn*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1984.
- Osmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahmân, *Rahmetu'l-Ummе fi'htilâfî'l-Eimme*, Thk: Ali eş-Şorbacî-Kâsım en-Nûrî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1994.
- Özen, Şükrü, "Hilâf" maddesi, *DİA*, XVII.
- Pala, Ali İhsan, "Kâ'idetu 'Murâ'ātu'l-Hilâf' el-Usûliyye ve Devruhâ fi Te'sîsî't-Tesâmuhi beyne Etbâ'î'l-Mezâhibi'l-Fıkhiyye", *el-Mezâhibu'l-İslâmiyye ve't-Tehâdiyâtu'l-Mu'âsıra* Sempozyumunda Sunulmuş Tebliğ, Mafrak/Ürdün, 2005.
- Pala, Ali İhsan, *İslâm Hukuk Metodolojisiinde Emir ve Yasakların Yorumu*, Fecr Yayınları, Ankara, 2009.
- Pala, Ali İhsan, *İslam Hukukunda İhtiyat İlkesi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2009.
- Ramlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *Ğâyetu'l-Beyân Şerhu Zeyd'ibn Reslân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Rassâ, Ebû Abdullâh Muhammed b. Kâsım, *el-Hidâyetu'l-Kâfiyye's-Şâfiye li Beyânî Hakâiki'l-İmâm İbn 'Arefeti'l-Vâfiye (Şerhu Hudûdî'bni 'Arefe)*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Ecfân – et-Tâhir el-Ma'mûrî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fi 'İlmi Usûli'l-Fıkıh*, Thk.: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alevânî, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad, 1979.
- Reysûnî, Ahmed, *Nazarîyyetu'l-Makâsîd 'İnde'l-İmâmî's-Şâtibî*, el-Ma'hadu'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, Virginia/Amerika, 1995.
- Ruvyânî, Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. İsmail, (ö. 502/1108) *Bahru'l-Mezheb*, Thk.: Târik es-Seyyid, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.
- Sâ'âtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali b. Teğlib, *Nihâyetu'l-Vusûl ilâ 'İlmi'l-Usûl: Bedi'u'n-Nizâm*, Thk: Sa'd b. Ğarîr b. Mehdi es-Sulemi, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1418/1997.
- Sa'îdî, Yahyâ, *Murâ'ātu'l-Hilâf fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî*, Mektebetu'r-Ruşd Nâşirûn, Riyad, 2004.
- Sâvî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Bulyatu's-Sâlik liekrabi'l-Mesâlik*, Dâru'l-Mearif, byy., ts.
- Semerkindî, Alaüddîn Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetu'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 1984.
- Senûsî, Abdurrahman Muammer, *Murâ'ātu'l-Hilâf: Bahsun Usûli*, Mektebetu'r-Ruşd li'n-Neşr, Riyad, 2000.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1993.
- Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, Thk: Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Şa'rânî, Ebu'l-Mevâhib Abdulvehhâb b. Ahmed, *el-Mizân*, Thk.: Abdurrahman Umayra, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1989.
- Şafîi, Muhammed b. İdris, *el-Um*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1972.

- Şakrûn, Muhammed Ahmed,, *Murâ'âtü'l-Hilâf 'Inde'l-Mâlikiyye ve Eseruhû fi'l-Furû'î'l-Fıkhiyye*, Dâru'l-Buhûsi li'd-Dırâsâtî'l-İslâmiyye ve İhyâit-Turâs, Dabi, 2002.
- Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şer'ia*, Thk: Abdullah Dırâz, el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, Kahire, ts.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *el-Muhezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *et-Tenbih*, Thk. İmaduddin Ahmed Haydar, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1403/1983.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *Şerhu'l-Luma'*, Thk.: Abdulmecid Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- Şirbinî, el-Hatib Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'âni Elfâzi'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Şirvânî, Abdulhamid, *Haşiyetu's-Şirvânî alâ Tuhfeti'l-Muhtâc*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsû'atu Keşşâfi's-tilâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, Ed.: Refik el-'Acem, Thk.: Ali Dehrûc, Farçadan Arapça'ya çev.: Abdullah el-Hâlidî, İngilizce karşılıklar: Georgie Zinâtî, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut, 1996.
- Tesûlî, Ebu'l-Hasen Ali b. Abdisselâm, *el-Behcetü fî Şerhi't-Tuhfe*, Thk.: Muhammed Abdulkadir Şahin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Timurtâşî, Şemsuddin Muhammed b. Abdullah, *Tenvîru'l-Ebsâr ve Câmi'u'l-Bihâr* (İbn Âbdîn'in *Reddu'l-Muhtâr*'ı içinde).
- Topal, Şevket, *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâi İlkesi*, İstanbul, 2015.
- Usmendî, Muhammed b. Abdulhamid, *Bezlu'n-Nazar fî'l-Usûl*, Thk: Muhammed Zeki Abdulberr, Mektebetu Dâri't-Turâs, Kahire, 1992.
- Venşerisi, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *el-Mi'yâru'l-Mu'rib ve'l-Câmi'u'l-Muğrib 'an Fetâvâ Ehli İfrikîyye ve'l-Endelus ve'l-Mağrib*, Nşr.: Muhammed Hacı başkanlığında bir heyet, Vizâretu'l-Evkâf veş-Şuûni'l-İslâmiyye bi'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Rabat – Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî Beyrut, 1981.
- Zebidî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Thk.: Heyet, Dâru'l-Hidâye, b.y.y., ts.
- Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Bahâdır, *el-Mensûr fî'l-Kavâ'id*, Thk: Teysir Faik Ahmed Mahmûd, Vezâretu'l-Evkâf veş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 2. bs., Kuveyt, 1985.
- Zeylâ'î, Fahrüddin Osman b. Ali, *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'dd-Dekâik*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, 1303/1895.
- Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 2. bs., Dimaşk, 1997.